

Straipsniai ir pranešimai

KAPITALIZMO RAIDOS LIETUVOJE BRUOŽAI IR ETAPAI (IKI 1940 M.) POSTMARKSISTINIŲ POŽIŪRIU*

Zenonas Norkus

Profesorius habilituotas socialinių mokslų daktaras
Vilniaus universiteto Sociologijos katedra
Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius
El. paštas: zenonas.norkus@fsf.vu.lt

Šio straipsnio antraštėje keliamas klausimas nėra populiarus šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje. Vis dėlto jo keblu išvengti, nes apibendrinantys istoriografijos darbai negali išsiversti be apibendrinančių sąvokų, kurias istorijos metodologai vadina „koligaciniais terminais“ (angl. *colligatory terms*)¹. Jų paskirtį geriausiai atskleidžia angliška ir lotyniška šio žodžio etimologija, nurodanti susiuvimo ar surišimo veiksmą. Istorijos pažinime koligaciniais terminais susiejami pavieniai faktai ir taip formuluojami juos susumuojantys apibendrinimai. Pavyzdžiui, keblu įsivaizduoti apibendrinantį tarpukario Lietuvos politikos istorijos darbą be koligacinių demokratijos, autoritarizmo, fašizmo sąvokų. Iš tikrųjų, jos be jokių kompleksų vartojamos to laikotarpio politikos istoriografijoje.

O kapitalizmo sąvoką posovietinėje Lietuvos istoriografijoje aptiksime nedažnai. Viena priežastis – tai bendras ekono-

minės ir socialinės ekonominės istoriografijos nuosmukis atkurtos nepriklausomybės metais. Socialinė ekonominė problematika buvo proteguojama sovietinėje istoriografijoje, tad nenuostabu, kad gavę laisvę Lietuvos istorikai patraukė tirti „baltų dėmių“. Dėl to jau spėjo „pabalti“ (dėl besikaupiančių užmaršties dulkių) socialinės ekonominės istoriografijos dirvonai. Gražios išimtis yra Stasio Pamerneckio, Vlado Terlecko, Gedimino Vaskelos darbai². Tačiau ir juose kapitalizmo sąvoka, jeigu ir vartojama, tai periferiškai. Priežastis – tos sąvokos kompromitacija dėl pamatinio vaidmens privalomame marksistiniame-

* Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (projektas Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-010).

¹ Žr. *Behan McCullagh C.* Colligation and Classification in History // *History and Theory*. 1978, Vol. 17, No. 3, p. 267–284.

² Žr. *Pamerneckis S.* Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė). Vilnius, 2004; *Vaskela G.* Lietuvos kaimo gyventojai, 1920–1940: Socialinis ir ekonominis aspektas. Vilnius, 1992; *to paties:* Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.: analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III–IV dešimtmečiais tendencijas. Vilnius, 1998; *to paties:* Lietuva 1939–1940 metais: kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką. Vilnius, 2002; *Terleckas V.* Pinigai Lietuvoje. Vilnius, 1992; *to paties:* Lietuvos bankas 1922–1943 metais: kūrimo ir veiklos studija, 1997; *to paties:* Lietuvos bankininkystės istorija, 1918–1941. Vilnius, 2000; *to paties:* Bankininkystė Lietuvoje, 1795–1915. Vilnius, 2012.

lenininiame istorijos kaip laiptų į komunizmo dangų vaizdinyje, kuriame kapitalizmas yra priešpaskutinė pakopa.

Tačiau jeigu vyresnės kartos istorikų logofobija pačiai kapitalizmo sąvokai yra visiškai suprantama, tai dar nereiškia, kad ją turi paveldėti ir kapitalizmo sąlygomis išaugusi ir subrendusi jaunoji istorikų karta. Juk gyvename kapitalizme, ir todėl istorikas negali ir neturi vengti klausimo, kada ir kaip ši santvarka Lietuvoje atsirado bei vystėsi. Čia verta priminti, kad kapitalizmo sąvoka ikikarinėje Lietuvoje buvo vartojama ne tik pagrindinėje komunistų spaudoje. Jau nekalbu apie legaliuosius socialdemokratų, kurie atmetė rusiškąją lenininę marksizmo interpretaciją, kartu su kitomis Socialistinio internacionalo partijomis tuo metu dar tvirtai saugodami ištikimybę klasikinio marksizmo idėjoms. Kapitalizmo sąvoka įprasta ir krikščioniškos demokratinės bei tautininkiškos orientacijos publicistų rašiniuose. Antai Antano Smetonos kalboje, pasakytoje Tautininkų sąjungos suvažiavime 1934 m. gruodžio 15 d., skaitome: „Lietuva dabar smulkaus žemės ūkio kraštas, kone be pramonės, be turtingų žmonių. Visa, kas yra, laisvę atgavus, mūsų sukurta ir tebekuriama, tai vis daugiausia tautos išdo lėšomis. Anglijoje ar kitame kuriame didžio kapitalo krašte rėmė dvasios kultūrą, darė pažangesnį ūkį ir kūrė pramonę turtuoliai ar jų draugijos. Pas mus pristatyta mokyklų, pritiesta kelių, pramonės ir prekybos instaugų pristeigta, žemės ūkis pertvarkomas – vis valstybės pinigais. Šiuo atžvilgiu Lietuva kaip ir nėra gyvenusi kapitalizmo, kaip ir prašokusi šį istorinį etapą žmonijos istorijoje. Nematyti ir ateičiai mūsų krašte sąlygų kapitalizmui plėstis.“³

³ Smetona A. Politinės gairės (gruodžio 15 d.) // *to paties*: Pasakyta parašyta 1927–1934. Kaunas, 1935, p. 327.

Skirtingai nuo šiuolaikinių Lietuvos politikų, tuometinis Lietuvos Respublikos prezidentas pats rašydavo savo kalbas ir buvo ne menkesnio kalibro mąstytojas už savo amžininką ir antagonistą Vincą Mickevičių-Kapsuką, kuriam kapitalizmo egzistavimas tarpukario Lietuvoje buvo aksioma⁴. Tačiau kuris – Antanas Smetona ar Vincas Mickevičius-Kapsukas – teisus? Ar tarpukario Lietuvoje gyvavo kapitalizmas? Kada jis Lietuvoje apskritai atsirado? Atsakymas į šį klausimą priklauso nuo to, kaip konkrečiai kapitalizmas apibrėžiamas. Todėl kapitalizmo sąvokai nuodugniau aptarti straipsnyje skirtas atskiras skirsnis.

Tas skirsnis straipsnyje jau antras, nes pagal žanro taisykles reikia pradėti nuo problemos istoriografijos: glaustai pristatyti sovietinės marksistinės istoriografijos tradiciją, kuriai kapitalizmo genezės ir raidos Lietuvoje klausimui dėl savaiame suprantamų priežasčių buvo skiriama ypač daug dėmesio (skaitytojas, kuris su ja susipažinęs, tą skirsnį gali praleisti). Paskui jau galima pereiti prie neomarksistinių ir nemarksistinių kapitalizmo sampratų, kurios trečiame skirsnyje panaudojamos vadovauti neakivaizdiniam V. Mickevičiaus-Kapsuko ir Antano Smetonos ginčui, o paskutiniame (ketvirtame) atsakyti į dar vieną klausimą, kuris yra bene įdomiausias istoriniam socialinės tikrovės pažinimui: koks kapitalizmas vystėsi tarpukario Lietuvoje, kuo jis panašus į dabartinį ir kuo nuo jo skiriasi? Ieškant atsakymo į šį klausimą, panaudojamos ne tik pirmame skyriuje išdėstytos nemarksistinės ir neomarksistinės kapitalizmo analizės koncepcijos, bet ir žymaus rusų ekonomisto Aleksandro

⁴ Žr. *Kapsukas V. Buržuazinė Lietuva*. Vilnius, 1961.

Čajanovo „valstiečio ūkio ekonomikos“ idėjos bei Domo Cesevičiaus įžvalgos⁵.

1. Kapitalizmo raida Lietuvoje sovietinės istoriografijos veidrodyje

Sovietmečio laikais lietuvių istorikai, tyrę šalies socialinę ekonominę istoriją, privalėjo vadovautis Karlo Marxo kapitalizmo samprata⁶. Trumpai drūtai, pasak K. Marxo, kapitalizmas yra tokia rinkos ekonomika, kurioje didžioji bendrojo vidaus produkto (BVP) dalis sukuriama privačiose įmonėse, kurios išnaudoja laisvai samdomą darbo jėgą, o didžiąją pelno dalį reinvestuoja į gamybos plėtimą ar technologinį atnaujinimą. Taip realizuojamas kapitalistinio gamybos būdo tikslas – kapitalo kaupimas. Kapitalizmo antipodas yra ne tik natūrinis ūkis, bet ir tokia prekinė (rinkos) ekonomika, kurioje didžioji bendrojo vidaus produkto dalis sukuriama laisvų smulkiųjų gamintojų ūkiuose, valstybinėse arba komunalinėse įmonėse arba privačiose prekinėse įmonėse, kurios savo produkciją gamina išnaudodamos nelaisvą darbo jėgą. Tokioje ekonomikoje aptinkame veikiančias vartojimo reikmenų ir gamybos priemonių rinkas, bet plačios ir gilios laisvos darbo jėgos rinkos nėra: arba todėl, kad dauguma gyventojų yra smulkieji gamintojai, kurie gamina nuosavomis gamybos priemonėmis ir nesamdo darbininkų (tai K. Marxo taip pavadintos paprastosios prekinės gamybos atvejais), arba todėl, kad ta darbo jėga, kuria prekiaujama rinkoje, nėra asmeniškai laisva (pavyzdys gali būti vergvaldinė rinkos ekonomika, egzistavusi JAV Pietų valstijose iki 1865 m.).

K. Marxo (ir Friedricho Engelso) veikalai buvo ne vieninteliai direktyviniai dokumentai, kuriais reikėjo vadovautis sovietmečio laikų istorikams. Jie turėjo studijuoti ir Vladimiro Lenino veikalus, iš kurių pats svarbiausias mūsų klausimu yra 1899 m. išleista knyga „Kapitalizmo raida Rusijoje“. Autorius pabrėžė, kad „nagrinėjant kapitalizmo raidos klausimą, bene didžiausią reikšmę turi samdomojo darbo paplitimo laipsnis“⁷. V. Leninas tuometinėje Rusijoje, kurioje, 1897 m. gyventojų surašymo duomenimis, gyveno 116 milijonų (su Lenkija ir Suomija – 125) gyventojų, priskaičiavo 7,5 milijono suaugusių samdomų darbininkų vyrų, o tai sudarė „apie pusę visų šalies suaugusių vyrų, dalyvaujančių materialinių vertybių gamyboje“⁸. Tą „apie pusę“ V. Leninas su įvairiais pritempimais priskaičiavo, kad pagrįstų pagrindinę išvadą: į XX a. Rusija esą įžengusi kaip kapitalistinė šalis, nors kapitalizmo raida joje dar toli gražu neužsibaigusi dėl žemės ūkio dominavimo imperijos ekonomikoje ir gausių feodalizmo liekanų pačiame žemės ūkyje. Šios išvados „aksiomatiškai“ galiojo ir Lietuvai – tuo labiau kad V. Leninas Kauno guberniją paminėjo tarp tų Rusijos imperijos regionų, kuriuose kapitalizmo raida žemės ūkyje buvo toliausiai pažengusi⁹.

Būsimajam bolševikų vadui mažiau rūpėjo klausimas, kada Rusijoje prasidėjo kapitalizmo raida. Tai ir sovietinės Rusijos, ir sovietinės Lietuvos istorikams paliko gana plačią erdvę diskusijoms apie feodalizmo krizės ir kapitalizmo genezės chronologiją ir to klausimo tyrimams.

⁵ Žr. Cesevičius D. Lietuvos ekonominė politika, 1918–1940. Vilnius, 1995.

⁶ Žr. Marx K. Kapitalas. Politinės ekonomijos kritika, t. 1. Vilnius, 2009.

⁷ Leninas V. Kapitalizmo raida Rusijoje // to paties: Pilnas raštų rinkinys, t. 3. Vilnius, 1977, p. 543.

⁸ Ten pat, p. 544.

⁹ Žr. ten pat, p. 176, 243.

Laikyta, kad feodalizmo epocha baigėsi 1861 m., kai visoje Rusijoje buvo panaikinta baudžiava. Žinoma, nebuvo teigiama, kad lietuviškųjų gubernijų ūkis iškart tapo kapitalistinis – reforma tik atvėrusi vartus spartesnei kapitalizmo raidai, kuri prasidėjusi jau iki baudžiavos panaikinimo. Ieškoti kapitalizmo užuomazgų dar iki 1861 m. skatino ir tas žinomas faktas, kad Suvalkijoje baudžiauninkai asmens laisvę (be žemės) gavo 1807 m., kai Užnemunė pateko į Napoleono įkurtos Varšuvos hercogystės sudėtį, kuri po 1815 m. tapo Rusijai pavaldžia Lenkijos karalyste. Ieškodami tų užuomazgų, istorikai šaltiniuose rinko informaciją apie pramonės kūrimąsi, samdomosios darbo jėgos naudojimą dvarininkų ir ypač valstiečių ūkiuose, vienu ir kitu įsitraukimą į rinką, o daugiausia – apie turtinę valstietijos diferenciaciją¹⁰.

Parodyti, kad per 40 metų, kurie praėjo nuo baudžiavos panaikinimo, Rusija jau spėjo tapti kapitalistine šalimi, V. Leninui buvo svarbu polemizuojant su socialdemokratų oponentais narodnikais (liaudininkais), kurie įrodinėjo, kad būdinga Rusijos kaimui bendruomeninė žemėvalda sudaro prielaidas išvengti kapitalizmo, kuris daugumą valstiečių pavers miesto ir kaimo samdomaisiais darbininkais, o mažumą –

pastarųjų išnaudotojais kapitalistais, ir leidžia pereiti tiesiai prie socializmo. Socializmą galutiniu savo tikslu laikė ir narodnikai, ir marksistai socialdemokratams (nors ir nevienodai įsivaizdavo). Tačiau, teigdamas kapitalistinį XX a. pradžios Rusijos ekonomikos pobūdį, V. Leninas negalėjo išsiversti be išlygų, nes kitaip būtų reikėję tvirtinti, kad Rusijoje nebereikia „buržuazinės“ revoliucijos, nes esanti subrendusi „socialistinei“ (kaip teigė narodnikai).

Iki Pirmojo pasaulinio karo V. Leninas laikėsi bendros visiems to meto socialdemokratams nuomonės, kad kovą už socializmą Rusijoje bus galima pradėti tik kai kapitalizmo raida šioje šalyje pasieks bent jau tokį pat lygį, kokį tuo metu buvo pasiekusios labiausiai išsivysčiusios Vakarų Europos šalys: kai samdomieji pramonės darbininkai sudarys gyventojų daugumą, o pati pramonė gamins didžiąją BVP dalį. Rusijos socialdemokratijos misija V. Leninas tuo metu laikė Rusijos transformacijos į išsivysčiusią pramoninio kapitalizmo šalį pagreitinimą. Kapitalizmo raida Rusijoje vykstanti lėtuojų „prūsiškuoju“ keliu, tai reiškia buvusių feodalinių dvarų transformaciją į stambias kapitalistines žemės ūkio firmas, lygia greta vykstant valstietijos diferenciacijai į masę proletarų, kurių dauguma migruoja į miestus dirbti pramonėje, ir mažumą „buožių“ – stambių ūkininkų, kurie drauge su buržuazėjančiais dvarininkais tampa kaime likusių nuskurdėlių kaimynų išnaudotojais. Alternatyva šiai lėtai ir skausmingai valstiečiams kapitalizmo raidai, vykstančiai autoritarinio politinio režimo sąlygomis, esąs greitis „amerikietiškas“ kapitalizmo raidos kelias, kurį atversianti buržuazinė demokratinė revoliucija. Pagrindiniai jos uždaviniai busią demokratinės politinės santvarkos įvedimą

¹⁰ Žr., pavyzdžiui, *Jučas M.* Baudžiavos irimas Lietuvoje. Vilnius, 1972; *Jučas M., Mulevičius L., Tyla A.* Lietuvos valstiečių judėjimas 1861–1914 metais. Vilnius, 1975; *Меркус В.* Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XIX веке. Вильнюс, 1961; *Meškauskas K.* Lietuvos ūkis 1900–1940. Vilnius, 1992; *Meškauskienė M.* Ekonominė Lietuvos padėtis Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse (1900–1913 metai). Vilnius, 1963; *Meškauskas K., Puronas V., Meškauskienė M., Jurginis J.* Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu. Vilnius, 1976; *Mulevičius L.* Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje. Vilnius, 2003; *Мулявичюс Л., Ючас М.* Некоторые вопросы генезиса капитализма в Литве. Вильнюс, 1968 ir kt.

mas ir radikali žemės reforma, kuri išdalijus dvarus daugumą valstiečių paversianti fermeriais. Kuo greičiau įvyksianti revoliucija, tuo anksčiau Rusija tapsianti išsivysčiusia kapitalistine šalimi, subrendusia socialistinei revoliucijai¹¹.

Pirmąjį pasaulinį karą V. Leninas suvokė kaip *pasaulinės* socialistinės revoliucijos šansą. Socialistinė revoliucija leisianti išvengti naujų pasaulinių karų, kurie esą pasidarė neišvengiami kapitalizmui XIX a. ir XX a. sandūroje įžengus į naują ir paskutinę – imperialistinę ar monopolistinę – savo raidos stadiją. Tas kapitalizmo tipas atsirandęs, kai 1) dėl kapitalo koncentracijos nacionalines rinkas užvaldo monopolijos; 2) bankinis kapitalas susilieja su pramoniniu kapitalu, o dominuojančia kapitalistų klasės grupe tampa finansinė oligarchija – „finansinis kapitalas“; 3) ypatingą reikšmę (palyginti su prekių eksportu) įgyja kapitalo eksportas; 4) atsiranda tarptautinės kapitalistinės monopolijos, kurios ekonomiškai pasidalija pasaulį tarpusavyje; 5) užbaigiamas teritorinis pasaulio pasidalijimas tarp galingiausių pasaulio valstybių. Naujų labai išsivysčiusių kapitalistinių valstybių (visų pirma, Vokietijos) iškilimas ir esąs pasaulinio karo dėl teritorinio pasaulio perdalijimo priežastis, kurio pasikartojimui užkirsti kelią ir esanti reikalinga pasaulinė socialistinė revoliucija¹².

Apmaudi kliūtis pasaulinei socialistinei revoliucijai – dalies darbininkų klasės („darbininkų aristokratijos“) ir socialde-

mokratų partijos vadų „išdavystė“ labiausiai išsivysčiusiose šalyse: nenoras daryti revoliuciją, apsiribojant politine kova už jo reformavimą ir tobulinimą, kada nors tolimoje ateityje užsibaigsiantį taikiu kapitalizmo peraugimu į socializmą. Šiai kliūčiai įveikti V. Leninas pasiūlė savo garsiąją idėją, kad pasaulinė socialistinė revoliucija gali prasidėti ir ne labiausiai išsivysčiusioje pasaulio šalyje (suprask, Rusijoje), toliau apimdama ir tas, kurios jai jau yra ekonomiškai subrendusios. Joms (suprask, Vokietijai) padedant socializmas galėsias būti sukurtas ir šalyje – socialistinės revoliucijos pionierėje, kurioje kapitalizmo rai- da dar nesudariusi ekonominių sąlygų.

Mėginimams eksportuoti revoliuciją žlugus, jau po V. Lenino mirties Rusijos bolševikai savo valdžiai pateisinti sukūrė naują teoriją, kad socializmas vis dėlto galės būti sukurtas ir vienoje kurioje nors šalyje, nepriklausančioje labiausiai išsivysčiusių šalių klubui (vėlgi, suprask, Rusijoje), kuri paskui galinti „broliškai padėti“ dar menkiausiai išsivysčiusiems šalims „peršokti“ iš feodalizmo ar nebrandaus kapitalizmo tiesiai į socializmą. O štai V. Lenino monopolistinio kapitalizmo koncepcija buvo papildyta patikslinimu, kad paskutinis ir aukščiausias kapitalizmo raidos laiptelis esąs ne šiaip sau monopolistinis, bet valstybinis monopolistinis kapitalizmas (VMK), prie pirmiau išvardytų penkių požymių dar pridėdant, kad, pasiekus šį laiptelį, valstybė ginanti jau ne visos kapitalistų klasės, o tik jos dalies – finansinės oligarchijos, stambiosios monopolistinės buržuazijos interesus: „<...> valstybė virto monopolistinės buržuazijos reikalų tvarkymo komitetu. Vis smarkiau biurokratinamas visas ūkinis gyvenimas. Valstybinis monopolistinis kapitalizmas sujungia mo-

¹¹ Žr. *Leninas V.* Agrarinė socialdemokratijos programa pirmojoje Rusijos 1905–1907 metų revoliucijoje // *to paties*: Pilnas raštų rinkinys, t. 16. Vilnius, 1980, p. 199–203.

¹² *Leninas V.* Imperializmas, kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija: (populiari apybraiža) // *to paties*: Pilnas raštų rinkinys, t. 27. Vilnius, 1983, p. 367.

nopolijų jėgą su valstybės jėga į vieningą mechanizmą.¹³ Šalis, įžengusi į VMK stadiją, visiškai ir galutinai „subreštant“ socialistinei revoliucijai, nes subiuokratinus „visą ūkinį gyvenimą“ sukuriamos ekonomikos valdymo institucijos ir praktikos, kurios automatiškai pavirsta planingo socialistinės ekonomikos valdymo instrumentais, nacionalizavus (suvalstybinus) privačias monopolistines korporacijas.

Ši schema buvo privaloma ir sovietinėje Lietuvos historiografijoje, kurioje XIX–XX a. Lietuvos istorija turėjo būti vaizduojama kaip integrali Rusijos istorijos dalis. Kartu su visa imperija ir pasauliniu kapitalizmu Lietuva XIX–XX a. sandūroje įžengusi į monopolistinio kapitalizmo stadiją (pasakojama apie monopolizuoti visos Rusijos rinką siekusius vielos ir vinių sindikatus, į kurių sudėtį įėjo ir Kauno bei Vilniaus metalo fabrikai)¹⁴. Kas gi atsitinka po 1918–1919 m., kurie vaizduojami kaip Lietuvoje nepavykusios socialistinės revoliucijos metai? Nesidžiaugiama akivaizdžia nacionalinio išsivadavimo sąjūdžio, kurio laimėjimus kur nors Afrikoje ar Azijoje sovietiniai marksistai visai nuoširdžiai sveikindavo, pergale – nepriklausomos Lietuvos valstybės įkūrimu. Nesidžiaugiama žemės reforma, kuri, vadovaujantis ikirevoliucinių V. Lenino tekstų logika, turėjo būti laikoma dalimi buržuazinės demokratinės revoliucijos, kuri atvėrė Lie-

tuvai „amerikietiška“ kapitalizmo raidos kelią, ateityje atvesiantį į labai išvystytą kapitalizmą, „subrendusį“ socialistinei revoliucijai. Teigiama, kad vos ne iš karto po „socialistinės revoliucijos“ nuslopinimo Lietuvoje įsigalėjusi pati „brandžiausia“ kapitalizmo forma – VMK¹⁵. Taigi, toks pats, kaip ir tuometinėse labiausiai išsivysčiusiose pasaulio šalyse – JAV, Vokietijoje ar Didžiojoje Britanijoje. Kodėl istorikai buvo priversti teigti tokią nesąmonę (net jeigu vadovautųsi marksistinėmis prielaidomis)?

Lietuvos, kaip ir visos Rusijos ir kitų atsilikusių šalių, kuriose socialistinė revoliucija „nugalėjo“ ne pagal K. Marxo teoriją, sovietinė historiografija susidūrė su dilema. Viena vertus, reikėjo įrodyti, kad šios šalys buvo subrendusios ne tik buržuazinei (panaikinančiai feodalizmą ar jo liekanas), bet ir „socialistinei“ revoliucijai. Kitaip „Spalio revoliuciją“ Rusijoje būtų tekę kartu su Vakarų marksistais socialdemokratais laikyti voliuntaristine avantiūra, nieko bendra neturinčia su K. Marxo teorija, ir pripažinti „socialistines“ revoliucijas Baltijos Pietryčių ir Vidurio Europos šalyse rusiško sovietinio imperializmo, o ne jų savaiminės socialinės ekonominės raidos vaisiais. Iš kitos pusės, nebuvo galima neigti akivaizdaus fakto, kad Rusija ir dauguma socialistinėmis tapusių šalių nepriklausė labiausiai išsivysčiusių pasaulio šalių grupei (išskyrus Rytų Vokietiją ir Čekiją).

¹³ Žr. Tarybų Sąjungos Komunistų partijos programa: priimta TSKP XXII suvažiavime. Vilnius, 1962, p. 22. Tiesą sakant, šį papildymą ar patikslinimą ir patį valstybinio monopolistinio kapitalizmo terminą galima rasti ir paties Lenino viename 1917 m. Spalio perversmo išvakarėse parašytame tekste. Žr. *Leninas V.* Gresianti katastrofa ir kaip su ja kovoti // *to paties*: Pilnas raštų rinkinys, t. 34. Vilnius, 1983, p. 184–186.

¹⁴ Žr. Lietuvos TSR istorija. T. 2. Nuo 1861 iki 1917 metų. Vilnius, 1963, p. 249–255.

¹⁵ Žr. Lietuvos TSR istorija. T. 3. Nuo 1917 iki 1940 metų. Vilnius, 1965, p. 134–137. Žr. taip pat: *Budrys D.* Politinės ekonomijos raštų rinktinė. Vilnius, 1979, p. 219; *Pauliukonis V.* Valstybinis-monopolistinis kapitalizmas buržuazinėje Lietuvoje. Ekonomikos mokslų kandidato laipsnio disertacija. Vilnius, 1964. Paskutinis paminėtas autorius patikslina, kad VMK Lietuvoje įsigalėjęs ne iš karto, o tik po 1930 m.

„Sprendžiant“ šį keblumą, buvo samprotaujama apie ikirevoliucinės Rusijos ekonomikos „daugiasanklodiškumą“: nors ta ekonomika buvusi agrarinė, o dauguma kaimo gyventojų pragyveno iš pusiau natūrinės gamybos ir buvo apipainioti visokiais likutiniais feodalinio gamybos būdo pančiais (pvz., bendruomenine žemėvalda), vis dėlto pats svarbiausias ir reikšmingiausias („dominuojantis“) buvęs VMK sektorius, dėl kurio Rusija stovėjusi vienoje gretoje su labiausiai išsivysčiusiomis šalimis, būdama pasirengusi ne tik buržuazinei, bet ir socialistinei revoliucijai. Tokiu pat būdu buvo pagrindžiama ir Lietuvos, kuri 1940 m. išvakarėse tariamai irgi buvusi VMK šalis, „branda“ socialistiniams pertvarkymams.

2. M. Weberio, J. A. Schumpeterio ir neomarksistinės kapitalizmo analizės idėjos

Pasikeitus laikams, nebegalima grįžti prie kapitalizmo raidos Lietuvoje klausimo, vadovaujantis vien K. Marxo arba juolab V. Lenino išvalgomis apie kapitalizmą. Būtina atsižvelgti į kitų ekonominės sociologinės ir politinės ekonominės kapitalizmo analizės klasikų – Maxo Weberio ir Josepha A. Schumpeterio – idėjas, o kita vertus – ir į paties K. Marxo idėjų transformacijas jo šalininkų rankose (kai jos yra laisvų akademinų diskusijų vaisius)¹⁶.

M. Weberiui labiausiai rūpėjo išryškinti tos ekonominės veiklos organizacijos, kuri Naujaisiais laikais atsirado Vakarų

Europoje, skiriamuosius bruožus. Ją jis vadino „vakarietišku“, „moderniu“ arba „racionalių“ kapitalizmu. Kaip ir K. Marxas, jos skiriamaisiais bruožais vokiečių sociologas laikė pelno reinvestavimą (kapitalo kaupimą) ir laisvai samdomos darbo jėgos organizavimą gamyboje¹⁷. Tačiau į idealiai tipizuojančią šio kapitalizmo tipo charakteristiką vokiečių sociologas įtraukė ir daugiau bruožų. Pasak M. Weberio, kad konstatuotume racionalių ar modernaus kapitalizmo egzistavimą tam tikroje šalyje, nepakanka stebėti veikiančias laisvos darbo jėgos, vartojimo reikmenų ir gamybos priemonių rinkas. Būtinai racionalių kapitalizmo struktūriniai elementai taip pat yra laisva kapitalo rinka, kurios stipri kapitalo pasiūla (šio kapitalizmo sando atsiradimą K. Marxas aptarė, analizuodamas jo taip vadinamą „pradinį kapitalo kaupimą“), taip pat laisva žemės rinka, kurios sąlyga yra privati žemės nuosavybė. Svarbiausia, M. Weberis pabrėžia rizikos rinkų būtinumą racionalių kapitalizmui. Be jų verslininkai antreprenieriai, netgi labai to norėdami, negalėtų priimti racionalių apskaičiavimų pagrįstų investicinių sprendimų, kokius M. Weberis laiko specifiniais būdingais šiai kapitalizmo atmainai, šį jo bruožą sureikšmindamas jau pačiu „racionalių“ priedėliu prie jos pavadinimo¹⁸.

Iš tikrųjų, kaip toks apskaičiavimas galimas, kai žaliavų ir numatomos pagaminti produkcijos kainos be perstojo kinta? M. Weberio atsakymas: nenumatomus atsitiktinumus paversti apskaičiuojama rizika padeda terminuoti sandėriai biržo-

¹⁶ Plačiau žr. *Norkus Z.* Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. Vilnius, 2008, p. 88–94, 483–514. Ten pat skaitytojas gali rasti ir daugiau nuorodų į pirminius toliau dėstomų idėjų šaltinius.

¹⁷ Žr. *Norkus Z.* Racionalizmo sociologija: M. Vėberis prieš K. Marksą. Problemos. 1990, Nr. 43, p. 35–44.

¹⁸ Žr. *Norkus Z.* Max Weber ir racionalių pasirinkimas. Vilnius, 2003, p. 305–318.

se, kai prekiaujama dar nepagamintomis prekėmis (angl. *futures*). Tokie sandėriai leidžia gamintojams apsidrausti nuo nuostolių, susijusių su žaliavų, pagamintos produkcijos kainų ir valiutos kursų svyravimais. Perpardavinėdami vienas kitam dar nepagamintas prekes biržose, linkę į riziką kapitalistai (spekulantai) sukuria stabilesnę (apskaičiuojamą) aplinką gamybą organizuojantiems ir riziką racionaliai apskaičiuojantiems kapitalistams. Nesant tokio apskaičiavimo galimybės, kapitalas nėra investuojamas į gamybą, kur investicijos atsiperka tik per ilgesnį laiką. Kapitalas sukasi tik mainų (prekybos ir finansų) sferoje. Tokio tipo kapitalizmą, kuris dažniausiai būna etninių ir religinių mažumų veiklos sfera, M. Weberis aptinka visose didžiosiose senovės civilizacijose. Istorikai naujas yra pramoninis, pagrįstas laisvai samdomo darbo organizacija gamyboje ir racionalių apskaičiavimų kapitalizmas.

Konkretindamas šio naujoviško racionalaus kapitalizmo idealiai tipizuojančią charakteristiką, M. Weberis pabrėžia namų ūkio ir verslo įmonės atskyrimą, kuris pasireiškia ir erdviu namų ir darbovietės atsiskyrimu, sistemingą buhalterinę apskaitą, taip pat iš anksto apskaičiuojamą ir numatomą ekonominės veiklos institucinę aplinką, kurią sukuria ir palaiko vėlgi „racionali“ valstybė¹⁹. Tas racionalumas reiškia, kad jos vyriausybė ir pareigūnai nėra grobuonys: tokie perskirstytojai, kurie pasisavina mokesčiais perskirstymui nusavintą turtą. Mokestinės įplaukos panaudojamos viešosioms gėrybėms (visiems naudingoms paslaugoms ir gėrybėms, kuriomis gali naudotis ir tie, kurie neprisi-

dėjo prie jų sukūrimo išlaidų) kurti. Be to, jie yra atsparūs pavienių kapitalistų arba jų grupių manipuliacijoms, yra neutralūs rinkos ekonomikos „eismo reguliuotojai“, nešališkai baudžiantys visiems vienodų „žaidimo taisyklių“ pažeidėjus. Labai trumpai, vėberiškas racionalus kapitalizmas – tai realiai egzistuojanti ekonomika, kuri pagrindiniais bruožais atitinka tą idealizuotą rinkos ekonomikos modelį, kurį piešia šiuo metu dominuojančios ekonomikos mokslo krypties (neoklasikinės ekonomikos) vadovėliai. Racionalaus kapitalizmo atsiradimas M. Weberiui – tai ekonominio gyvenimo racionalizacijos procesas, kuriame, susiformavus tarpusavyje sąveikaujančių santykinai laisvų žemės, darbo jėgos, vartojimo ir gamybos reikmenų, kapitalo ir rizikos rinkų sistemai, ūkinio gyvenimo tikrovė bendrais bruožais priartėja prie to „gero“ ar „tobulo“ kapitalizmo, kurį vaizduoja neoklasikinė ekonomika. Atsižvelgiant į tai, kiek ir į kurią pusę nuo šio idealo nukrypsta realiai egzistuojančios rinkos ekonomikos, galima išskirti keletą nebrandaus ar netobulo kapitalizmo atmainų.

Gerai žinoma, kad racionalaus kapitalizmo kaip naujoviškos ūkio sistemos ištakas M. Weberis kontroversiškai sieja su kalvinistine Reformacijos srove, kurios ištakos siekia XVI a. Kur kas mažiau žinoma, kad tos sistemos galutinį įsitvirtinimą jis labai suvėlina: „<...> visais laikotarpiais randame įvairių formų kapitalizmo, tačiau kasdienės reikmės kapitalistiniu būdu yra tenkinamos tik Vakaruose ir čia tik nuo antros 19 šimtmečio pusės.“²⁰

¹⁹ Žr. *Weber M. Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Vilnius, 1997, p. 12–17.

²⁰ *Weber M. Ūkio istorija: universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*. Kaunas, 1929, p. 221 (vertimas pataisytas).

Iki J. Schumpeterio ekonominėje teorijoje buvo įprasta skirti tris gamybos veiksnius: kapitalą, darbą ir žemę. Taip darė ir K. Marxas, kuriam „kapitalistas“ buvo „verslininko“ sinonimas. Toks požiūris atspindėjo XIX a. pirmosios pusės realijas, kai dauguma verslininkų „suko“ jų asmeninėje nuosavybėje esantį kapitalą. Išsiplėtojus bankiniam kreditui, patys stambiausi verslininkai verčiasi skolintu kapitalu. Kapitalisto ir antrepreniero skyrimas leidžia į tai atsižvelgti. Tačiau (J. Schumpeterio manymu) antreprenieris – tai ne bet koks verslininkas. J. Schumpeteris versle (angl. *business*) išskyrė du dalykus – vadybą (*management*) ir antreprenerystę (*entrepreneurship*). Schumpeteriui antreprenieris – tai verslininkas novatorius. „Antrepreniero funkcija – reformuoti arba revoliucinti gamybos struktūrą naudojantis išradimu arba neišmėginta technologijos galimybe naujai prekei gaminti, arba nauju būdu gaminti seną prekę, arba ją gaminti panaudojant naują žaliavų šaltinį, arba naują rinką produktams, reorganizuojant pramonę ir t. t.“²¹ Todėl modernusis vakarietiškas kapitalizmas turi būti vadinamas ne tik racionaliu, bet ir antreprenierišku (t. y. racionaliu antreprenierišku kapitalizmu; RAK). Mat dėl antreprenerystės ūkio raida įgyja „kūrybiško naikinimo“ pavidalą: ekonomika ne šiaip sau kiekybiškai auga, bet ir kokybiškai kinta, kas 40–60 metų pasikartojant technologinėms revoliucijoms, kurios sukelia vadinamąsias Kondratjevo bangas – ilguosius ekonominio aktyvumo ciklus²². Jų metu iš esmės pasikeičia ne tik

gamybinės jėgos, bet ir kapitalistiniai gamybiniai santykiai.

Atsižvelgdami į J. Schumpeterio idėjas, turėtume konstatuoti, kad K. Marxas klydo, rašydamas apie kapitalistinį gamybos būdą vienaskaita. Iš tikrųjų reikėtų vartoti daugiskaitą, nes nuo pramoninės revoliucijos Anglijoje laikų labiausiai išsivysčiusiose pasaulio šalyse pasikeitė mažiausiai penki kapitalistiniai gamybos būdai ar evoliuciniai vėberiškojo–šumpeteriškojo racionalaus antreprenieriško kapitalizmo (RAK) tipai. Tai RAK 1.0 (individualių ir šeimyninių įmonių savininkų lokalinis kapitalizmas), RAK 2.0 (smulkių ir vidutinių uždarujų akcinių bendrovių (korporacijų) lokalinis kapitalizmas), RAK 3.0 (stambiųjų privačiųjų korporacijų nacionalinis kapitalizmas), RAK 4.0 (valstybės reguliuojamas viešųjų korporacijų nacionalinis kapitalizmas), RAK 5.0 (globalizuotas investicinių fondų transnacionalinis kapitalizmas). Kiekvienas jų atitinka vieną iš penkių Kondratjevo bangų, kurios pagal jų embleminius produktus, technologijas arba pažangiausias bei dinamiškiausias ūkio šakas (augimo ir kaupimo „variklius“) gali būti pavadintos 1) vandens varikliais varomų mašinų ir tekstilės (1780–1848), 2) garo varikliais varomų mašinų, garlaivių ir geležinkelių (1848–1895), 3) elektros, elektrotechnikos ir neorganinės chemijos (1895–1945), 4) motorizacijos, organinės ir sintetinės chemijos (1945–1992), 5) kompiuterizacijos ir telekomunikacijų (1992–?) bangomis²³.

Daugelyje šių (o gal ir visuose) evoliucinių kapitalizmo tipų galima išskirti dvi ar daugiau RAK atmainų, kurios skiriasi firmų valdymu ir finansavimu, darbo santy-

²¹ Schumpeter J. A. Kapitalizmas, socializmas ir demokratija. Vilnius, 1998, p. 148.

²² Žr. Norkus Z. Kondratjevo bangos ir kapitalizmo tipai // Sociologija. Mintis ir veiksmas. 2010, Nr. 2 (27), p. 13–33.

²³ Žr. ten pat.

kiais, kvalifikuotos darbo jėgos parengimo sistemomis, darbo jėgos rinkos organizavimu, firmų tarpusavio koordinacijos mechanizmais. Svarbiausia yra koordinuoto ir liberalaus RAK perskyra, kuri išryškėjo trečiosios Kondratjevo bangos laikais. Koordinuotas RAK, kuriame svarbiausią vaidmenį valdant ir finansuojant firmas atlieka bankai, buvo būdingesnis kaip tik tuo metu RAK pionierę Angliją pasivijusioms Japonijai ir Vokietijai, o liberalus RAK, kuriame šis vaidmuo tenka akcijų biržoms – anglosaksų šalims (Didžiąjai Britanijai ir JAV).

V. Lenino monopolistinio kapitalizmo aprašymas ir sovietinė VMK koncepcija paviršutiniškai atspindi kai kuriuos bruožus, būdingus RAK 3.0 ir RAK 4.0, tačiau yra klaidingi iš esmės. Ir ne tik dėl to, kad nei vienas, nei kitas RAK tipas nėra „betarpiška“ socializmo pakopa. Svarbiausia jų klaida yra esminių skirtumų tarp brandžių ar branduolinių ir periferinių bei pusiau periferinių formų kapitalizmo ignoravimas. Subordinuodami ir carinės Rusijos, ir tarpukario Lietuvos, ir Vokietijos, ir JAV ekonominę santvarką tai pačiai VMK sąvokai, sovietiniai autoriai tyčia ar netyčia nepaisė to esminio skirtumo, kurį gerai matė A. Smetona: „Anglijoje ar kitame kuriame didžio kapitalo krašte rėmė dvasios kultūrą, darė pažangesnį ūkį ir kūrė pramonę turtuoliai ar jų draugijos.“ Galima nebent sutikti, kad koordinuotas RAK kai kuriuose šalyse (pvz., Japonijoje) išaugo iš VMK.

Naudingai „įdarbinti“ VMK koncepciją galima (tai padarysime kitame straipsnio skirsnyje), atsižvelgus į konstruktyvią klasikinės K. Marxo teorijos kritiką neomarksistinėje pasaulinės kapitalizmo sistemos (PKS) teorijoje, kurią aštuntame

praėjusio amžiaus dešimtmetyje išplėtojo amerikiečių sociologas Immanuelis Wallersteinas²⁴. Lyginant su visomis trimis ką tik pristatytomis klasikinėmis kapitalizmo koncepcijomis, ji turi du tarpusavyje susijusius pranašumus: 1) siekia aprėpti ne tik išsivysčiusių, bet ir nuo jų atsilikusių pasaulio šalių ekonominių organizavimą; 2) kapitalizmo analizėje vengia metodologinio nacionalizmo, siekdama metodologinio globalizmo.

Tas globalizmas reiškia, kad modernus kapitalizmas negali atsirasti ir egzistuoti vienoje kurioje nors šalyje (jau nekalbant apie kaimą ar miestelį): jis atsiranda ir vystosi tik kaip tarptautinė sistema, kurios skiriamieji bruožai yra tarptautinės prekių ir kapitalo (bet ne darbo jėgos, kurios judėjimą kur kas stipriau varžo valstybių sienos, kalbų ir kultūrų skirtumai) rinkos, hierarchinis darbo pasidalijimas tarp atskirų šalių ir dėl hegemono (tarptautinio tvarkdario) statuso besivaržančių valstybių pliuralizmas. Atsižvelgiant į konkrečią šalies vietą tarptautiniame hierarchiniame darbo pasidalijime, gali būti išskirti keli kapitalizmo tipai. Šalys, gaminančios ir eksportuojančios tuo metu technologiškai pažangiausią produkciją, turinčią didžiausią pridėtinę vertę, sukaupusios daugiausia kapitalo, turinčios pačią kvalifikuočiausią darbo jėgą (kuriai reikia mokėti santykinai didžiausią darbo užmokestį) ir demokratiškai valdomos, sukūrusios efektyvias administracines sistemas, sudaro PKS branduolį. Tokio brandaus ar priešakinio kapitalizmo priešingybė tarptautinio dar-

²⁴ Žr. *Wallerstein I. The Essential Wallerstein. New York, 2000; Chase-Dunn Ch., Grimes P. World-Systems Analysis // Annual Review of Sociology. 1995, Vol. 21, p. 387–417; Shannon R. T. An Introduction to the World-System Perspective. Colorado, 1996.*

bo pasidalijimo hierarchijos apačioje yra periferinis kapitalizmas. Jį aptinkame tose šalyse, kurių mokėjimų balansas remiasi žaliavų eksportu, užsienio paskolomis ir emigrantų pervedimais (darbo jėgos eksportu).

Be šių poliarinių (brandaus / branduolinio ir periferinio) kapitalizmo tipų, galima išskirti ir tarpinius tipus. Pats I. Wallersteinas skyrė tik vieną – pusiau periferinį kapitalizmą. XX a. galima konstatuoti tolesnę šios tarpinės padėties tarptautinio darbo pasidalijimo sistemoje diferenciaciją: išsiskyrė pusiau branduolio (angl. *semi-core*) ir pusiau periferijos (angl. *semi-periphery*) šalys²⁵. Į pirmąsias iš PKS branduolio iškeliami lengvosios sudėtingos (pvz., elektronika) ir sunkiosios sudėtingos (mašinos) produkcijos gamyba, branduolio šalyse paliekant tyrimų, eksperimentinės plėtros ir tarptautinių gamybos grandinių koordinavimo funkcijas atliekančius padalinius. Pusiau periferijos šalių eksporte šiuo metu svarbiausią vaidmenį vaidina sunkioji pramonė (metalai, neorganinės ir sintetinės cheminės pramonės produktai) ir lengvoji pramonė (tekstilė, maisto pramonė ir odos gaminiai) produkcija.

Konkreči vieno ar kito PKS „aukšto“ specializacija priklauso nuo bendro globalios ekonomikos technologinio pažangos lygio, tačiau bendras dėsningumas yra tas, kad kuo toliau tam tikra šalis yra nuo PKS branduolio, tuo mažiau jos produkcijoje didelės pridėtinės vertės paslaugų ir gaminių, tuo svarbesnį vaidmenį užtikrinant

jos produkcijos konkurencingumą vaidina maža darbo jėgos kaina, kurią palaikyti kuo žemesnio lygio taikomos politinės represijos ir įvairios neekonominės prievartos formos darbovietėse, kuriomis siekiama užgniaužti darbininkų mėginimus organizuotis. Iki XX a. antrosios pusės periferijos šalys dažniausiai neturėdavo politinės nepriklausomybės, todėl čionykštis kapitalizmas gali būti vadinamas ir kolonijiniu ar pusiau kolonijiniu (vėliau – neokolonijiniu).

I. Wallersteinas tik kapitalo kaupimą laiko bendru ar rūšiniu kapitalizmo požymiu, o laisvai samdomo darbo išnaudojimą – būdingu tik tiems kapitalizmo tipams, kurie yra būdingi PKS branduoliui arba pusiau periferijai. Periferinio kapitalizmo šalims būdinga represyvi darbo jėgos kontrolė. Darbininkų gaunamo piniginių atlyginimų nepakanka pragyvenimui, tad darbininkams reikia „prisidurti“, auginantis maistą natūrinuose ūkeliuose žemvaldžio išnuomotoje žemėje. Net kai darbininkai nominaliai yra asmeniškai laisvi, šeiminiškai gali nebaudžiami taikyti jiems neekonominę prievartą: pasitelkę samdytas neformalias jėgos struktūras („apsaugininkus“), bausti juos fizinėmis bausmėmis, „pastatyti į savo vietą“ nepatenkintuosius ir maištautojus.

Todėl I. Wallersteinas nemato esminio skirtumo tarp tokių nominaliai laisvų samdomų, bet neekonominė prievarta faktiškai pajungtų savo darbdaviams darbininkų ir baudžiauninkų bei vergų padėties. Jo požiūriu, įmonės (plantacijos, palivarkai, kasyklos ir pan.), išnaudojančios vien tik faktiškai ar taip pat ir teisiškai nelaisvą darbo jėgą, turi būti laikomos kapitalistinėmis, jeigu jų šeiminiškai gamina produkciją parduoti rinkoje (o ne savo reikmėms),

²⁵ Žr. Myant M., *Drahokoupil J.* Transition Economies. Political Economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia. New York: Wiley, 2011; *Norkus Z.* On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-communist Transformation. Vilnius, 2012, p. 111–118.

maksimizuoja pelną ir investuoja į gamybos plėtimą.

3. Kapitalizmo raida Lietuvoje iki 1918 m. neomarksistinių ir nemarksistinių koncepcijų veidrodyje

Jeigu tikėtume I. Wallersteinu²⁶, tai Lietuva periferinio kapitalizmo šalimi tapo jau XVI a., kai po valakų reformos išsiplėtojo prekinis baudžiavinis-palivarkinis ūkis, o mūsų kraštas kartu su Lenkija ir Europos kolonijomis Amerikoje tapo ką tik susikūrusios PKS (kurios centras tuomet buvo Nyderlandai) periferija. Šiuo požiūriu XVI–XVIII a. baudžiaviniai palivarkai Abiejų Tautų Respublikoje (ATR), eksportuojantys žemės ūkio produkciją į PKS branduolio šalis, – tai tokios pačios periferinio kapitalizmo įmonės, kokios XVIII–XIX a. buvo Brazilijos ar JAV Pietų valstijų vergvaldžių kavos ar medvilnės plantacijos.

Argumentai „už“ ir „prieš“ šiuo klausimu apžvelgti Dariaus Žiemelio disertacijoje²⁷. Čia pakaks nurodyti dvi aplinkybes, trukdančias sutikti su periferinio kapitalizmo diagnoze. Pirma, palivarkų savininkų ekonominėje elgsenoje pasigendame bruožų, kuriuos apibendrina kapitalo kaupimo sąvoka (nepaliaujamas pelno investavimas, technologiškai atnaujinant gamybą). Dvarų pajamos būdavo panaudojamos

prestižiniam vartojimui, klientų tinklų išlaikymui, kulto ir panašių negamybinės paskirties objektų statybai ir kitais tipiškai „feodaliniiais“ būdais²⁸. Antra, net jeigu PKS ir egzistavo jau nuo XVI a., tai jos sudedamųjų dalių ekonomikų tarpusavio integracijos lygis buvo žemas. Neskaitant pavienių išimčių (Nyderlandai), užsienio prekybos apimtis sudarydavo tik nedidelę šalies BVP dalį²⁹.

Padėtis iš esmės pasikeitė po pramoninės revoliucijos Anglijoje, kai technologinio ir ekonominio išsivystymo lygio skirtumas tarp PKS branduolio ir periferijos, taip pat tarp PKS branduolio šalių ir imperijų (Romanovų, Osmanų, Didžiųjų Mogolų ir Čingų (*Qing*), politiškai kontroliavusių į PKS dar neintegruotų ekonominių pasaulių erdves³⁰, pasidarė jau nebe kiekybinis, bet kokybinis arba esminis. Tik nuo to laiko pradėjo reikštis tarptautinis „demonstracijos efektas“: šalių, nepriklausančių PKS branduoliui, politinis ir intelektualinis elitas tą skirtumą suvokė kaip „atsilikimą“ ir karštligiškai pradėjo ieškoti būdų, kaip jį įveikti – pasivyti Didžiąją Britaniją ir Prancūziją, o paskui dar ir Vokietiją ir JAV, kurioms iki XIX a. pabaigos pavyko prasimušti į aukščiausią ekonominio išsivystymo lygą. Viena iš jų buvo Rusija, kuri XVIII a. pabaigoje prisijungė didžiąją etnografinės Lietuvos dalį.

²⁶ Žr., pavyzdžiui, *Wallerstein I. The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York, 1974, p. 112.

²⁷ Žr. *Žiemelis D. Abiejų Tautų Respublikos socialinė ekonominė raida XVI–XVIII amžiuje: feodalizmas ar periferinis kapitalizmas? Istoriografinė analizė*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilniaus universitetas, 2009.

²⁸ Žr. *Pamerneckis S. Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje*, p. 111.

²⁹ Žr. *O' Brien P. European Economic Development: The Contribution of the Periphery // The Economic History Review*. 1982, Vol. 35 (1), p. 1–18; *Wesseling H. Overseas History // New Perspectives on Historical Writing / Ed. by P. Burke*. Polity Press, 1992, p. 67–92.

³⁰ Pats I. Wallersteinas pažymi, kad iki XIX a. PKS nebuvo globali – dar nebuvo įtraukusi į savo sudėtį visų Žemės rutulio šalių.

Ką tai konkrečiai reiškė kapitalizmo raidai Lietuvoje?

Vienu labai svarbiu atžvilgiu Rusijos integracija į PKS skyrėsi nuo tuo pačiu metu vykusios Indijos, islamo pasaulio, Kinijos ekonominių pasaulių subordinuojančios integracijos į globalėjančią PKS. Plečiantis ir tvirtėjant jų ekonominiams ryšiams su išsivysčiusiomis šalimis, šias ekonomines erdves politiškai kontroliavusios imperijos silpo ir galiausiai dezintegravosi (Indija netgi tapo Didžiosios Britanijos kolonija). O Rusijos imperija ne tik išliko, bet ir dar labiau išsiplėtė. Savo ekonominiu lygiu mažai skirdamasi nuo kitų PKS periferijų, ji tuo pat metu visą laiką turėjo didžiosios valstybės statusą, kuris šiaip jau yra PKS branduolio šalių atributas. Todėl jos vietos PKS sudėtyje apibrėžimas PKS analitikams kelia tam tikrų problemų.

Rusų analitiko Boriso Kagarlickio požiūriu, Rusija (neskaitant sovietinio laikotarpio, kai ji mėgino sugriauti PKS), visada buvo PKS periferija³¹. O pats I. Wallersteinas, atsižvelgdamas į aukštą politinį Rusijos statusą PKS, teigė, kad Rusija į PKS įsitraukė pusiau periferijos statusu³². Svarbiausi periferijos pajungimo PKS branduoliui įrankiai XIX a. būdavo paskolos, pigios prekės ir Didžiosios Britanijos laivyno karinė galia, kuri priversdavo ekonomiškai atsiliekančias šalis atidaryti savo sienas Vakarų šalių prekėms ir verslininkams. Atsižvelgiant į tai, kad Rusijos vyriausybė visą laiką išlaikė šalies ekonomikos ryšių su PKS kontrolę, stengdamasi juos panaudoti savo imperinės ekspansijos

tiksłams³³, teisingiau būtų kalbėti tik apie Rusijos ekonominio pasaulio įsitraukimą, bet ne integraciją į PKS.

Dėl aukštų muitų barjerų pramonės gaminių kainos Rusijos rinkoje būdavo didesnės, negu tarptautinėje PKS rinkoje. Todėl po rublio stabilizacijos XIX a. pabaigoje ji tapo nepaprastai patraukli vieta užsienio kapitalui, kurio antplūdis sudarė prielaidas sparčiam ūkio augimui paskutiniaisiais carinės Rusijos imperijos dešimtmečiais. Tačiau tas kapitalas buvo investuojamas sąlygomis, kurias nustatydavo carinė administracija (panašiai kaip šiuolaikinėje Kinijoje). Rusijos rinkos pusiau užsidarymo nuo tarptautinės PKS rinkos pasekmė buvo privačių monopolinių grupių, kurių viršūnės glaudžiai bendradarbiavo su valstybės administracija, susidarymas. Taip susiformavo rusiško pusiau periferinio valstybinio monopolistinio kapitalizmo sistema, kurios bruožus sovietinė VMK koncepcija nepagrįstai priskyrė ir racionaliam antrepreneriškam kapitalizmui PKS branduolio šalyse.

Dalinė carinės Rusijos integracija į PKS, jos išlikimas pusiau savarankišku ekonominiu pasauliu sudarė prielaidas tai autarkijos politikai, kurią vykdė Sovietų Sąjungos pavidalu atkurta Rusijos imperija jau po 1917 m., mėgindama sukurti alternatyvų PKS tarptautinį „socialistinį“ ekonominį pasaulį. Šia prasme rusiškasis VMK tikrai buvo paskutinis laiptelis į sovietinį valstybinį socializmą. Pačioje carinėje Rusijoje jos santykinė saviizoliacija nuo pasaulinės rinkos sudarė sąlygas jos pačios viduje formuotis lygiagrečiai PKS hierarchinei tarpregioninio darbo pasidali-

³¹ Žr. Kagarlitsky B. *Empire of the Periphery. Russia and the World System*. London, 2008.

³² Wallerstein I. *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. New York, 1980, p. 209.

³³ Žr. Донгаров А. Г. *Иностранный капитал в России и СССР*. Москва, 1990.

jimo struktūrai, kurioje išsiskyrė aukštesnės pridėtinės vertės produkciją (bet tik vidaus rinkai) gaminančios „branduolinės“ teritorijos ir periferijos, kurių ekonominė specializacija buvo ne tik eksportinės produkcijos tarptautinei PKS rinkai gamyba, bet ir pačios Rusijos kaip PKS pusiau periferinio regiono industrinių centrų ap rūpinimas žaliavomis ir žemės ūkio produkcija. Taip susiklosčius aplinkybėms, kapitalizmas į Lietuvą atėjo ne iš Vakarų, o iš Rusijos: „<...> nebodamas politinės santvarkos ir jos piliamų užtvankų, kapitalistinis ūkis veržėsi iš monarchinės Rusijos į jos pavergtą Lietuvą.“³⁴

Konkrečią Rusijos ekonominės erdvės diferenciacijos geografią lėmė abiejų procesų – Rusijos imperijos integracijos į PKS pusiau periferijos statusu ir jos ekonominės erdvės vidinės diferenciacijos – sąveika. Dėl jos sparčiausiai ekonomiškai vystėsi ne vien didieji imperijos metropoliniai megapoliai (Maskva ir Sankt Peterburgas), bet ir kai kurios teritorijos, kurios politinės geografijos požiūriu buvo imperijos politinės periferijos (kolonijos). Be vadinamosios „Naujosios Rusijos“ žemių prie Juodosios jūros, čionai priklausė ir Kuršo, Lifliandijos ir Estliandijos gubernijos, kurių uostai (Ryga, Liepoja, Talinas) tapo imperijos „langais į Europą“. Kitaip nei carų valdytos Lietuvos, būsimųjų Latvijos ar Estijos teritorijas keblu vadinti Rusijos kolonijomis ar kalbėti apie jų kolonijinę eksploataciją. Rusijos ir užsienio kapitalui jos buvo patraukliausios vietos būtent ten įkurti įmonės tų visos Rusijos rinkai dirbančių pramonės šakų, kurios iš importuojamų dalių bei žaliavų gamino santykinai aukštesnio technologinio lygio produkciją

(mašinas, įrengimus). Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse dalis šių teritorijų (visu pirma, didžioji dabartinės Latvijos dalis) pasiekė išsivystymo lygį, artimą Rytų Prūsijos žemių, kurios priklausė Vokietijai – PKS branduolio valstybei, lygiui.

Etnografinės Lietuvos teritorijoje tokį lygį spėjo pasiekti tik Klaipėdos kraštas. Dėl jo priklausomybės Vokietijai palikusi atkirsta nuo jūros didžioji etnografinės Lietuvos dalis, kurią Rusijos vyriausybė laikė būsimo karo teatru ir todėl sąmoningai stabdė jos ekonominę raidą, į sparčiausiai besivysčiusių Rusijos ekonominio pasaulio sričių tarpą nepateko (dalinė išimtis buvo Suvalkija). „Lietuva kartu su gudų teritorijomis buvo labiausiai užkonservuotas baudžiavinių santykių užkampis europinėje Rusijos imperijos dalyje.“³⁵ Padėtis iš esmės nepasikeitė ir po baudžiamos panaikinimo. Priešingai, atotrūkis tarp periferinės Lietuvos ir besiformuojančių pseudobranduolinių kapitalistinių imperijos zonų padidėjo. „Pseudobranduolinėmis“ jos vadintinos dėl to, kad tokių sričių ekonominės gerovės pamatas buvo priklausymas Rusijos ekonominiam pasauliui ir jo santykinė izoliacija nuo PKS: būdama pelninga muitų sienomis (XX a. pradžioje jos buvo pačios aukščiausios pasaulyje) aptvertoje Rusijos rinkoje, didžioji Rygos ir kitų carinės Rusijos pramoninių regionų produkcijos dalis nebuvo konkurencinga pasaulinėje rinkoje.

O Lietuvoje 1861–1914 m., kuriuos sovietinė istoriografija laikė laisvosios konkurencijos kapitalizmo raidos ir peraugimo į monopolistinį kapitalizmą epocha, jau neabejotinai atpažįstame periferinio,

³⁴ *Kairys S. Tau*, Lietuva. Boston, 1964, p. 303.

³⁵ *Pamerneckis S.* Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje, p. 120.

kolonijinio kapitalizmo bruožus³⁶. Vystėsi pramonė, tačiau didžioji jos dalis gamino produkciją vietinei, o ne visos Rusijos rinkai³⁷. Tai, be abejo, reiškė kapitalizmo raidą, bet pramonės įmonėse dirba tik nedidelė tiek visos darbo jėgos, tiek tos klasės, kuri marksistinėje istoriografijoje vadinama proletariatu, dalis. Bendrosios pramonės produkcijos vertė vidutiniškai vienam gyventojui Lietuvoje, palyginti su Estija ir Latvija, 1912–1913 m. buvo atitinkamai 7,6 ir 9,75 karto mažesnė (skaičiuojant to meto kainomis)³⁸.

Iš esmės nepasikeitė daugumos dvarininkų ekonominė elgsena: joje pasigendame K. Marxo „kapitalo kaupimo“ ar juolab J. Schumpeterio antreprenerystės sąvokų nurodomų bruožų. Todėl keblu teigti, kad Lietuvoje vyko aiški agrarinių santykių raida „prūsiškuoju keliu“, kurią neabejotinai galima išvelgti būsimųjų Latvijos ir Estijos žemėse, kur dauguma dvarų virto stambiomis kapitalistinėmis žemės ūkio įmonėmis. Lietuvoje dauguma dvarininkų iš dvarų gaunamas pajamas „pravalgydavo“, iš paskutiniųjų puoselėdami luominių konvencijų diktuojamą aristokratinį gyvenimo būdą, klimpdavo į skolas, kurioms gauti užstatydavo dvarus valstybiniams Bajorų ir Valstiečių žemės bankams, ir taip palaipsniui nusigyvendavo.

³⁶ Žr. *Šalčius P.* Lietuvos prekybos istorija // Raštai, t. 4. Vilnius, 1998, p. 165–219; *Merkys V.* Lietuvos žemės ūkio produkcijos eksportas 1861–1913 metais // LTSR MAD, serija A, t. 3 (40), 1972, p. 101–113.

³⁷ Išimtyms buvo Vokietijos kapitalo įkurti geležies dirbinių fabrikai Kaune bei Vilniuje ir odos fabrikai Šiauliuose.

³⁸ Žr. *Vaskela G.* Mykolas Krupavičius, žemės reforma ir Lietuvos ūkio raida 1920–1940 m. // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. T. 27. Vilnius, 2005, p. 485; *Meškauskas K., Puronas V., Meškauskienė M., Jurginis J.* Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu, p. 266–268.

Minėtų bankų veiklos tikslai buvo ne tiek ūkiniai, kiek politiniai – skatinti Lietuvos rusifikaciją, lengvatinėmis sąlygomis išparduodant išvaržomus dvarus rusų kolonistams. Kitų Lietuvoje veikusių bankų veiklai mažesnę įtaką darė politiniai sumetimai, tačiau ji buvo labiau orientuota į žemvaldžių, galėjusių pasiūlyti solidžius užstatus už paskolas, o ne inovatyvių, bet užtat ir rizikingesnių verslo projektų kreditavimą. Taigi, rizikos kapitalo (angl. *venture capital*) pasiūla buvo menka arba toks kapitalas buvo labai brangus. Vakarų šalių bankų filialų Rusijos carų valdomoje Lietuvos teritorijoje visai nebuvo. Rusijos bankai iš Lietuvos gyventojų surinktus indėlius skolindavo kituose Rusijos rajonuose, kuriuose ūkinis gyvenimas buvo intensyvesnis. „Nuo 19 a. dešimtojo dešimtmečio Lietuvoje pradėti steigti didžiųjų Rusijos ir Rygos komercinių bankų skyriai daugiau kaip 30 procentų gautų indėlių sumų panaudojo ne mūsų krašto verslui kredituoti, t. y. jie didino išteklių išsiurbimą.“³⁹ Valstybės išdo lėšomis Lietuvoje buvo statomi tik kariniai objektai. Jeigu neskaitysime turto draudimo užuomazgų, visiškai nebuvo rizikos rinkų. Lietuvos teritorijoje neveikė nė viena birža.

Menkai išvystytos kapitalo ir rizikos rinkos – tai tik du iš M. Weberio minimų racionalaus ar modernaus kapitalizmo atributų, kurių pasigendame carų valdytoje Lietuvoje. Iki 1905–1907 m. Lietuvoje buvo faktiškai įšaldyta žemės rinka. Nors Lietuvoje, kitaip nei Rusijoje, nebuvo bendruomeninės žemėvaldos, privatinės nuosavybės (taigi ir įkeitimo, pardavimo ir t. t.), teisės į žemę valstiečiai galėjo įgy-

³⁹ Žr. *Terleckas V.* Bankininkystė Lietuvoje, 1795–1915, p. 563.

ti tik sumokėję už 1861 m. reformos metu gautą „skirtinę“ žemę išperkamuosius mokesčius. Tik juos panaikinus (nuo 1907 m.), galėjo prasidėti kaimų skirstymas į vienkiemius, be kurio nebuvo įmanoma racionaliau ūkininkauti (pereiti nuo tradicinės trilaukės prie daugialaukės sėjomainos, specializuoto gyvulininkystės ūkio ir pan.). Žemės rinką lietuviškose carinės Rusijos gubernijose papildomai varžė (iki 1905 m.) draudimas nestačiatikiams pirkti žemę be specialaus gubernatoriaus leidimo. Periferinį Lietuvos statusą tiek Rusijos ekonominiame pasaulyje, tiek PKS ypač ryškiai parodo labai intensyvi emigracija. Lietuva „eksportavo“ darbo jėgą ne tik į PKS branduolio šalis, bet ir į Rusijos ekonominio pasaulio kvazibranduolines zonas, ypač Rygą ir Peterburgą⁴⁰.

Ieškodami kapitalizmo raidos Lietuvoje ženklų, sovietinio laikotarpio istorikai V. Lenino pavyzdžiu ypač daug dėmesio skyrė valstietijos socialinei ekonominei diferenciacijai, ieškodami kaimo poliarizacijos į kaimo buržuaziją (valstiečių skirstymosi į agrarinius kapitalistus fermerius ir bežemius kaimo proletarus, nykstant vidutinių valstiečių sluoksniui) žymių. Tačiau jiems sunkiai sekėsi. Stepono Kairio, kuris remiasi Albino Rimkos skaičiavimais⁴¹, vertinimu, daugiau kaip pusė milijono Lietuvos gyventojų buvo bežemiai kaimo gyventojai⁴². Didžioji jų dalis buvo dvarų kumečiai – specifiskai periferinis proletariatas I. Wallersteino prasme: nominaliai

laisvi, o faktiškai pajungti represinei darbo jėgos kontrolei žemės ūkio darbininkai. „Nuolatiniai žemės ūkio darbininkai 1919 m. Lietuvoje (be Vilniaus ir Klaipėdos kraštų) sudarė apie penktadalį kaimo gyventojų (apie 57,5 tūkst. šeimų, arba 21 % kaimo gyventojų.“⁴³ Jų gretas nuolat papildydavo mažžemių valstiečių vaikai, tačiau iš kitos pusės, patys darbščiausi ir taupiausi kaimo proletarai samdinio karjerą baigdavo, nusipirkdami kad ir nedidelį sklypelį nuosavos žemės ir tapdami mažžemiais valstiečiais („šešmargiais“)⁴⁴.

Valstiečiai retai parduodavo žemę. Ją parduodavo daugiausia nusigyvenę dvarininkai arba šlėktos. Nepavyko aptikti specialių šio klausimo tyrimų, bet panašu, kad tarp žemės pirkėjų tvarkingųjų ir taupiųjų kaimo proletarų, pagaliau susitaupiusių pagrindiniam savo gyvenimo pirkiniui, buvo ne mažiau, negu pasiturinčių valstiečių. Žemės pirkti labiausiai rūpinosi turintys dideles šeimynas ūkininkai, kuriems darbu, o paskui – ir palikimo dalimis reikėjo aprūpinti savo vaikus. Galima pastebėti nebent valstiečių žemėvaldos smulkėjimą, tačiau jį geriau paaiškina „maltusiška“ agrarinio gyventojų pertekliaus, o ne marksistinė kapitalizmo skverbimosi į agrarinius santykius hipotezė.

Be abejo, vyko žemės ūkio komercializacija – vis didesnę produkcijos dalį valstiečiai parduodavo. Tačiau (vartojant K. Marso terminiją) tai buvo paprastosios, o ne kapitalistinės prekinės gamybos raidos procesas. Valstiečio ūkio intensyvumą ir komercializaciją skatino poreikis gauti pinigų susimokėti mokesčius ir sukaupiti

⁴⁰ Žr. Эйдунтас А. Литовская эмиграция в страны Северной и Южной Америки в 1868–1940 гг. Вильнюс, 1989.

⁴¹ Žr. Rimka A. Lietuvos ūkis. Statistikos tyrinėjimai. 2. leidimas. Kaunas, 1922, p. 48–52.

⁴² Žr. Kairys S. Tau, Lietuva, p. 53; to paties: Lietuva budo. New York, 1957, p. 191.

⁴³ Vaskela G. Mykolas Krupavičius, žemės reforma ir Lietuvos ūkio raida 1920–1940 m., p. 480.

⁴⁴ Žr. Kairys S. Lietuva budo, ten pat, p. 177.

lėšų žemei pirkti. Į kaimo buitį skverbėsi pirktiniai pramonės gaminiai – vartojimo reikmenys ir gamybos įrankiai⁴⁵. Tačiau ne tik absoliučiai didžiąją asmeninio vartojimo poreikių, bet ir nemažą „kapitalinių investicijų“ (gamybos priemonių įsigijimo) reikmių dalį ne tik carinės Rusijos laikų, bet ir tarpukario Lietuvos kaimo gyventojai tenkino namų gamyba ir vietinės amatų gamybos dirbiniais. Prekybos apyvarta su pramone jau buvo žemės ūkio gamybos plėtros, bet dar ne jos paprastosios reprodukcijos sąlyga. Tai iškalbingai byloja vokiečių okupacijos Pirmojo pasaulinio karo metai, kai, beveik visiškai išsekus pramonės prekių pasiūlai, kaimas išgyveno ir be tų kelių pramoninių prekių, kurios jau buvo spėjusios tapti pirmo būtinumo reikmenimis – žibalo ir degtukų (nors ir nebegalėjo išsiversti be druskos ir geležies). Palyginimui, šiuolaikiniame Lietuvos kaime, sustojus elektros, kuro ir bent jau atsarginių dalių žemės ūkio technikai tiekimui, gamyba visiškai žlugtų. Jau cituotoje „Ūkio istorijoje“ M. Weberis nurodo: „<...> ištisą epochą galima vadinti kapitalistine tik tada, kai joje kapitalistiškas reikmenų rūpinimas užima vyraujančią, centrinę vietą, ir, atėmus tą kapitalistišką organizaciją, visas reikmenų rūpinimas turėtų sugriūti“⁴⁶. Pasak vokiečių sociologo išeitų, kad Lietuvai 1918 m. įžengiant į nepriklausomybę, daugumai šalies gyventojų kapitalistinė epocha dar nebuvo prasidėjusi.

⁴⁵ Žr. *Ambrulevičiūtė A. Mažmeninė prekyba Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose 1861–1914 metais* (tinklas, plėtra, modernėjimas). Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Klaipėdos universitetas, 2010.

⁴⁶ *Weber M. Ūkio istorija*, p. 221.

4. Koks kapitalizmas vystėsi tarpukario Lietuvoje?

Net jeigu labai stengdamiesi ir išvelgtume 1861–1914 m. agrarinės Lietuvos ekonomikos raidoje tam tikrą „prūsiškojo kelio“ į išsivysčiusį kapitalizmą požymių, tas kelias nutrūko, Lietuvai tapus nepriklausoma valstybe ir įgyvendinus gana radikalią žemės reformą, panaikinusią dvarininkų žemėvaldą. Ką šios dvi pamatinės permainos reiškė kapitalizmo raidai Lietuvoje? PKS analizės požiūriu jos reiškė tiesioginį Lietuvos išitraukimą į tarptautinį darbo pasidalijimą tuo metu jau globalioje PKS. Iš PKS pusiau periferinio kapitalizmo šalies periferinio krašto Lietuva tapo PKS periferine valstybe, taigi iš dvigubos periferijos (ar periferijos kvadratu) – vienguba (ar „tiesiog“) periferija. Kapitalizmas Lietuvoje nustojo būti kolonijinis periferinis ir tapo periferiniu kapitalizmu be papildomų priedėlių. Kaip ne kartą minėjome, periferinį ekonomikos pobūdį ryškiausiai atskleidžia jos užsienio prekybos ir balanso struktūra. Gera žinoma, kad Lietuvos užsienio prekybos pagrindas buvo žemės ūkio produktų eksportas į dvi PKS branduolio šalis – Didžiąją Britaniją ir Vokietiją. Tačiau Lietuva nebuvo nei vienos, nei kitos kolonija ar pusiau kolonija (nors Vokietija po 1933 m. ėmė dėti pastangas Lietuvą tokia paversti).

Lygindami eksporto sandarą pirmosios nepriklausomybės dvidešimtmečio pradžioje ir pabaigoje, galime pastebėti svarbų lietuviško kapitalizmo tipologinei priklausomybei nustatyti skirtumą. Pirmajame dešimtmetyje dominavo visiškai nepadorota žemės ūkio ir miško produkcija – neperdirbta mediena, grūdai, linai, gyvi

gyvuliai ir paukščiai. Kitaip sakant, nepriklausomybės pradžioje lietuviai dar nemokėjo net kiaulių išdoroti taip, kad mėsos produktai atitiktų civilizuotų šalių kokybės reikalavimus ir sanitarinės inspekcijos normas. Antrojo dešimtmečio pabaigoje eksporte padidėja vietoje perdirbtos maisto pramonės produkcijos, t. y. galutinių produktų, dalis. Gedimino Vaskelos pateikiamais duomenimis, 1928 m. tokie maisto produktai sudarė tik 19,72 % bendros Lietuvos eksporto apimties, o 1939 m. jų santykinė dalis padidėjo iki 53,16 %; žalių ir pusiau pagamintų produktų santykinė dalis tuo pačiu laikotarpiu sumažėjo nuo 61,53 % iki 29,86 %⁴⁷. Šias permainas galima interpretuoti kaip žingsnį aukštesnės hierarchinės tarptautinio darbo pasidalijimo sistemos laiptais. Lietuva kopė ant antros (skaičiuojant nuo „apačios“) pakopos, tapdama pusiau periferinio kapitalizmo šalimi. Tai svarbiausias Kauno Lietuvos ekonominės raidos pasiekimas.

Tiesmukai matuojant permainas, Lietuvoje įvykusias pirmuoju nepriklausomybės dešimtmečiu, klasikinės K. Marso kapitalizmo sampratos masteliu, reikėtų kalbėti veikiau apie kapitalizmo raidos atžangą, o ne pažangą. Nutrūkus prekybos ryšiams su Rusijos ekonominiu pasaulio erdve, išliko tik pramonė, dirbusi vidaus rinkai, o bendras samdomųjų darbininkų skaičius sumažėjo. Vykdamas žemės reformą didžioji dalis buvusių „periferinių proletarų“ (kumečių) tapo mažžemiais ir vidutiniais valstie-

čiais. 1930 m. visuotinio žemės surašymo duomenimis, bendras samdinių ir kumečių skaičius (neskaičiuojant nepilnamečių pie-
menų) 1930 m. sudarė tik 12 % visų dirbančių žemės ūkyje gyventojų⁴⁸. Absoliuti dauguma ekonomiškai savaveiksmiškų tarpukario Lietuvos gyventojų buvo smulkieji ir vidutiniai ūkininkai. Be abejo, buvo ir stambių („buožių“) ūkių, nuolat naudojusią samdomąjį darbą. Jeigu būtent tokie ūkiai gamino didžiausią (absoliučios ar net santykinės daugumos prasme) prekinės žemės ūkio produkcijos dalį, būtų pagrindo kalbėti apie kapitalistinių gamybinių santykių dominavimą tuometiniame Lietuvos žemės ūkyje.

Deja, tyrimų šiuo klausimu nepavyko rasti. Net jeigu jų ir būtų, samdomąjį darbą naudojančių „buožių ūkių“ politinė ekonominė klasifikacija susiduria su rimtomis problemomis, juos matuojant griežtesne už marksistiškąją M. Weberio racionalaus kapitalizmo sąvoka. Mat į šią sąvoką nesutelpa dauguma vadinamųjų šeimyninio verslo įmonių: tos, kuriose namų ūkis (angl. *household*) neatskirtas nuo produkciją gaminančios ar paslaugas teikiančios „firmos“, taigi yra ir vartojimo, ir gamybos, ir (galima pridurti) augančiosios kartos socializacijos vienetai.

Jos yra neracionalios, keistuoliškos, ekscentriškos, nenormalios ar iškrypėliškos (angl. *queer*) panašia prasme, kokia tokios yra dvilytės ar biseksualios būtybės. Pastarosios pažeidžia ar transgresuoja pamatinę klasifikacinę dichotomiją, kuria paremta ir patriarchalinė, ir matriarchalinė

⁴⁷ Žr. <<http://gevask.dtiltas.lt/LS1919/HTM/g002.htm>> [žiūrėta 2012 02 16]. Sudaryta remiantis: Lietuvos statistikos metraštis. T. 2: 1927–1928 m. Priedas: Lietuvos užsienio prekyba 1926–1928 m. K.: CSB, 1929. P. 1, 5–6; T. 12: 1939 m. V.: CSB, 1940. P. 242. Žr. taip pat *Cesevičius D.* Lietuvos ekonominė politika 1918–1940, p. 115.

⁴⁸ Žr. ten pat, p. 48. Oficialiajai sovietinei istoriografijai tuo metu atstovavę autoriai nurodo didesni skaičius, tačiau jų pačių vertinimai gerokai skiriasi. Žr. *Vaskela G.* Lietuvos kaimo gyventojai, 1920–1940: Socialinis ir ekonominis aspektas, p. 125–141.

lyčių santykių sistema. Šeimyninio verslo įmonės yra iškrypėliškos, „transgresuodamos“ gamybos ir vartojimo perskyrą, kuria remiasi modernus (racionalus) kapitalizmas, tuo galima įsitikinti, atsivertus bet kurią mikroekonomikos vadovėlį, kuriame pateikiamas idealizuotas „racionalaus kapitalizmo“ vaizdas.

Kiekviename jų aptiksime dalį, skirtą racionaliam vartotojo ar namų ūkio elgesiui (kaip maksimizuoti vartotojo pasitenkinimą?), o toliau – racionalaus gamintojo ar įmonės elgesiui (kaip maksimizuoti pelną?). Sujungdama abu šiuos dalykus, šeimyninė įmonė atrodo kaip anomalija brandaus ar išsivysčiusio kapitalizmo kontekste, kur absoliuti gyventojų dauguma yra samdomi pelną maksimizuojančių privačių korporacijų darbuotojai (įskaitant ir jų vadovus). Jie kas rytą važiuoja į darbą, o vakare grįžta namo, kur leidžia laisvalaikį, kurio metu suvartojami už užsidirbtą atlyginimą įsigyti vartojimo reikmenys. Šeima, kuri ne tik vartoja ir pradeda vaikus (toliau juos patikėdama ugdyti vaikų lopšeliams, darželiams ir mokykloms), bet ir gamina rinkai, ekonomikos vadovėliuose vaizduojamos tobulos kapitalistinės rinkos ekonomikos kontekste yra nukrypimas ar transgresija.

Apskritai kalbant, tokio tipo šeimos-įmonės galima laikyti ikikapitalistinio ekonomikos organizavimo, kuriame būtent jos dominavo, atgyvena. Taip marksistai ir žiūri, pabrėždami, kad šeimyninio verslo įmonės yra smulkios. Viena iš marksistinės politinės ekonomijos dogmų (jai pritaria ir absoliuti dauguma šiuo metu dominuojančios neoklasikinės ekonomikos autoritetų⁴⁹) yra kapitalo koncentracija

ir centralizacija kaip kapitalizmo raidos tendencija: stambūs racionalūs kapitalistiniai ūkiai neišvengiamai nukonkuruoja ir išstumia smulkiuosius ūkius. „Tiesos valanda“ yra ekonominės krizės: kol ekonominė konjunkštūra palanki, gali gyvuoti ir mažiau produktyvios įmonės, bet jai smukus, vyksta „natūrali atranka“: stambesnės įmonės, kurios dėl masto ekonomijos produkcijos vienetą pagamina mažesnėmis sąnaudomis, išlieka, o smulkesnės – žūva.

Iš tikrųjų tokia tendencija egzistuoja: pakanka prisiminti, kaip keli oligopoliniai prekybos tinklai šiuolaikineje Lietuvoje nukonkuravo ir išstūmė gausybę šeimyninio verslo pagrindais tvarkomų parduotuvių ir kioskų. Be jokios abejonės, ji reiškiasi ir pramonės gamyboje: amatininkus nukonkuruoja fabrikai, jeigu pirmiesiems nepavyksta rasti siaurų specializuotos paklausos vietinių nišų. Tačiau stambių korporacijų pranašumu prieš šeimyninį verslą žemės ūkyje buvo suabejota XIX a. pabaigoje, pastebėjus, kad, Vakarų Europos rinkas užplūdus pigiems iš JAV importuotiems grūdams, stambios kapitalistinės žemės ūkio įmonės (samdomąjį darbą naudojantys dvarai, dažnai valdomi ne pačių savininkų, o samdytų valdytojų, turinčių agronomų diplomus) bankrutuodavo, o smulkūs šeimyniniai ūkiai – ne⁵⁰.

Vieną įtakingiausių didesnio smulkaus žemės ūkio gyvybingumo aiškinimų pateikė žymus XX a. pradžios rusų ekonomistas Aleksandras Čajanovas (1888–1939). Jis užginčijo V. Lenino Rusijos poreforminės žemės ūkio raidos analizę⁵¹. A. Čajano-

⁵⁰ Žr. David E. Socialismus und Landwirtschaft. Berlin, 1903.

⁵¹ Chayanov A. V. On the Theory of Peasant Economy / Ed. by D. Thorner, B. Kerblay, R. E. Smith. Homewood, Ill., 1966.

⁴⁹ Su ja sutiko ir M. Weberis.

vas teigė, kad šeimyniniai valstiečių ūkiai yra gyvybingesni už tikrus kapitalistinius ūkius, nes šie bankrutuoja, jeigu pajamos nepadengia gamybos išlaidų, kurių nemažą dalį paprastai sudaro darbo užmokestis. Gaudamas mažesnes pajamas, šeimyninio ūkio savininkas tiesiog sumažina darbo užmokestį sau – daugiau dirba, mažiau vartoja, kad didesnę dalį produkcijos galėtų parduoti. Toks ūkis bankrutuoja tik kai pajamų nebepakanka maistui ir apavui. Dėl tos pačios priežasties – gebėjimo išgyventi didinant savęs eksploataciją iki fiziologinio minimumo, valstiečių ūkiai, nenaudojantys samdomosios darbo jėgos, yra gyvybingesni už ją naudojančius samdomuosius ūkius: „gaspadorius“ gali iki fiziologinio minimumo mažinti savo ir savo šeimos narių vartojimą, bet samdiniui turi sumokėti, kas buvo suderėta, nesvarbu, koks buvo derlius ar kainos rinkoje.

Viena šios analizės implikacijų yra ta, kad mažiau komercializuoti (tikri valstietiški) smulkieji ūkiai yra gyvybingesni už komercializuotus (fermeriškus) ūkius. Iš tikrųjų, šeimyninis ūkis šeimyniniam ūkiui nelygu. Svarbiausias valstietiško ūkininkavimo principas yra išgyvenimas ir saugumas: priimant ūkinius sprendimus, didžiausią svorį turi galimos blogos pasekmės nesėkmės atveju, o ne bendra tikėtina sprendimo nauda, kuri gaunama, susumavus blogų ir gerų pasekmių naudą, pasvertą jų santykinėmis tikimybėmis. Todėl tikras valstietis neima kreditų gamybai plėsti; vengia naujovių, kol įsitikina jų pranašumu stebėdamas svetimą patirtį; augina daug ir įvairių kultūrų, kad galėtų išgyventi net ir nepalankiausiomis oro ar rinkos konjunktūros sąlygomis; siekia kuo daugiau savo poreikių tenkinti savo paties

užsiauginta ar pasigaminta produkcija ir apskritai būti kuo mažiau priklausomas nuo rinkos ar netgi kaimynų⁵².

Todėl tokie ūkiai (nesvarbu, ar jie naudoja samdomąją darbo jėgą, ar ne) nepalankios ekonominės konjunktūros sąlygomis nukentčia mažiau už fermeriškus, kurie panašūs į valstietiškus tuo, kad remiasi paties ūkininko ir jo šeimos narių darbu ir gali sunkmečiu gelbėtis „savęs eksploatacija“. Panašiai kaip 100 % kapitalistinės (vėberiškausiai racionalios) kapitalistinės žemės ūkio įmonės atveju šeimyninio fermerio ūkio tikslas yra ne tiesiog išgyventi, bet gauti maksimalų pelną iš į tą ūkį investuoto kapitalo. Todėl fermeris specializuojasi gaminti produkciją, kuri esamoje rinkos konjunktūroje žada didžiausią pelną (didžiausias pajamas mažiausiomis sąnaudomis); jis perka, o ne pats auginasi maistą; gamybai plėsti ima kreditus, kartu ir rizikuoja bankrutuoti, verslo planui nepasisėkus. Daugelyje jų (kur ūkininkauja specialų žemės ūkio išsilavinimą įgiję asmenys) jau vedama ir sisteminga išlaidų ir pajamų apskaita, kurią M. Weberis laikė dar vienu (ir labai svarbiu) racionalaus kapitalizmo atributu. Su tradiciniu valstietišku ūkiu tokias nuodugnias komercializuotas šeimynines žemės ūkio įmones sieja tik galimybė gelbėtis nuo bankroto „savęs eksploatacijos“ būdu, kuri tuo didesnė, kuo mažiau jo ūkis priklauso nuo samdomosios darbo jėgos panaudojimo.

Nors būsimas RAK 6.0, pagrįstas sintetinės biologijos kuriamų biotechnologijų pažanga⁵³, matyt, galutinai išryškins

⁵² Žr. *Kochanowicz J.* Spór o teorię gospodarki chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii ekonomii i historii gospodarce. Warszawa, 1992, s. 37–56.

⁵³ Žr. *Norkus Z.* Apie ateinančią sintetinės biologijos Kondratjevo bangą ir biokapitalistinę Lietuvą //

stambių korporacinių ūkių pranašumus ir likviduos šeimyninius fermerių ūkius kaip RAK „anomaliją“ žemės ūkyje, būtent tokio tipo ūkiai vis dar dominuoja šiuolaikinėse išsivysčiusiose PKS šalyse⁵⁴. Ne išimtis yra ir JAV, kurių agrarinę istoriją V. Leninas laikė kapitalistinės žemės ūkio raidos etalonu, nors jo „amerikietiško kapitalizmo raidos kelio“ teorija ne visiškai atitiko tikrovę. Ta teorija numatė pačių komercializuotų fermerių ūkių diferenciaciją, daugumai jų nusigyvenant, o žemės ūkio gamybai susikoncentruojant stambiuose agrofabrikuose, kur (skirtingai nuo „buožinių“ ūkių) šeimnininkas jau nebedirba kartu su samdiniais, o tik jiems vadovauja. Iš tikrųjų šeimyninės fermos (dauguma kurių tik sezoniškai naudoja samdomąją darbo jėgą) ir dabar vis dar sudaro didžiąją JAV žemės ūkio įmonių daugumą⁵⁵.

Kol kas galima tik spėlioti, ar artimiausia šiuolaikinės Lietuvos žemės ūkio pažangos perspektyva susijusi su panašiu komercinių šeimyninių fermerių ūkių plėtra⁵⁶, ar jai daugiau reikšmės turės stambių užsienio agrokorporacijų (panaikinus žemės pardavimo užsieniečiams apribojimus) veikla. Tose rinkos ekonomikos, kur pramonės ir paslaugų sektorius savo indėliu į BVP kūrimą visiškai nustelbia žemės ūkį, „iškrypėlišku“ šeimyninių ūkių egzistavimas nėra kliūtis laikyti jas racionalaus

kapitalizmo atvejais. Tačiau RAK sąvoka visiškai netinka tarpukario Lietuvai, kurioje valstietišku, o kai kuriuose regionuose (Suvalkijoje ir Klaipėdos krašte) jau ir fermeriškų šeimyninių ūkių indėlis į BVP buvo santykinai ir absoliučiai didžiausias.

A. Čajanovo teorija padeda suprasti, kas gi iš tikrųjų vyko Lietuvos kaime, kur sovietiniais laikais istorikai žūtbut privalėjo surasti vidutinių valstiečių diferenciacijos į nusigyvenančią ir virstančią kaimo proletarais daugumą ir į kaimo buržuazijos mažumą požymių. Kaip parodė nuodugnus G. Vaskelos tyrimas⁵⁷, iš tikrųjų nėra tikrų duomenų, kad per du tarpukario nepriklausomybės dešimtmečius būtų vykę bent kiek ženklėsniai valstietijos diferenciacijos procesai. Galima nebent kalbėti tik apie (veikiausiai demografinių procesų nulemtą) labai neryškia ūkių smulkėjimo tendenciją⁵⁸. Paskutiniaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais buvo intensyviai diskutuojama apie naujos žemės reformos būtinumą, o kartu skundžiamasi samdomosios darbo jėgos stoka kaime⁵⁹.

Taigi, jau dėl šeimyninio verslo (beje, ne vien tik žemės ūkyje, bet ir prekyboje ir amatuose) vyravimo tarpukario Lietuvos ekonomikoje nėra rimtesnio pagrindo kalbėti apie RAK kaip dominuojančią tarpukario Lietuvos ūkio sanklodą. Todėl pakaks tik pridurti, kad Kauno Lietuvoje nerandame ir kitų RAK atributų. Žemės rinką varžė naujakurių teisių disponuoti vykdant žemės reformą gauta žeme apribojimas (iki išperkamujų mokesčių sumokėjimo).

Problemos. Nr. 81 (spaudoje).

⁵⁴ Žr. *Brookfield H. and Parsons H. Family Farms: Survival and Prospect. A World-wide Analysis.* London, 2007.

⁵⁵ Žr. *Economic Research Service/USDA. U.S. Farms: Numbers, Size, and Ownership: 2005 Family Farm Report / EIB-12.* Prieiga per internetą: <<http://www.ers.usda.gov/publications/EIB12/EIB12c.pdf>> [žiūrėta 2012 02 16].

⁵⁶ Žr. *Poviliūnas A. Lietuvos žemės ūkio grįžimas į rinkos santykius ir ūkininkijos ekonominė raida.* Vilnius, 2008, p. 330–348.

⁵⁷ Žr. *Vaskela G. Lietuvos kaimo gyventojai, 1920–1940: Socialinis ir ekonominis aspektas.* Vilnius, 1992, p. 158.

⁵⁸ Ten pat, p. 158.

⁵⁹ Žr. *Vaskela G. Lietuva 1939–1940 metais: kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką,* p. 85–116.

Kaune veikė birža, tačiau jos pagrindinė veiklos sfera buvo valiutų prekyba, o veiktava beveik apmirė po 1935 m., kai laisvas lito keitimas į kitas valiutas buvo faktiškai sustabdytas. Menkai buvo išsivysčiusi draudimo rinka. Draudimas buvo dvigubai brangesnis negu kitose Baltijos šalyse, ir tik 13–14 % ūkininkų buvo apsidraudę nuo gaisro. Veikė neformalus oligopolinis kelių draudimo įstaigų sindikatas, į kurį įėjo ir Valstybės draudimo įstaiga, kurios kapitalas 1939 m. siekė daugiau kaip 50 % bendro draudimo įstaigų kapitalo⁶⁰.

Opiusia Lietuvos ekonomikos kapitalistinės raidos problema buvo K. Marxo taip pavadinta „pradinio kapitalo kaupimo“ problema. Pačioje nepriklausomybės pradžioje susikūrusio nacionalinio privačios bankininkystės sektoriaus išteklių pakako tik užsienio ir vidaus prekybos apyvartai finansuoti. Neturėdama didelės ar imlios vidaus rinkos, gamtos turtų ar pigios *kvalifikuotos* darbo jėgos, užtat dėl teritorinių konfliktų su kaimynais įgijusi nekokią tarptautinę reputaciją, užsienio kapitalą Lietuva galėjo pritraukti tik mainais už įvairias monopolines teises, kurių pavyzdys gali būti 1930 m. sutarties su tarptautiniu Ivaro Kreugerio degtukų koncernu sąlygos.

Būtent dėl šių aplinkybių valstybė antrajame pirmosios nepriklausomybės dešimtmetyje pati ėmėsi antrepreneriškų iniciatyvų, kurių pagrindinis tikslas buvo sukurti modernią maisto pramonę, kurios produkcija būtų konkurencinga tarptautinėje rinkoje. Šios aplinkybės lėmė, kad įvyko jau minėtas šalies vietos PKS

tarptautiniame darbo pasidalijime (iš periferijos į pusiau periferiją) pokytis, kurį galima laikyti pačiu didžiausiu tarpukario Lietuvos ekonominės raidos pasiekimu. Šios iniciatyvos pasireiškė pienininkystės kooperatyvų sąjungos „Pienocentras“ ir prekybos kooperatyvų sąjungos „Lietūkis“ protegavimu, modernių maisto perdirbimo įmonių, priklausiusių akcinėms bendrovėms „Maistas“ ir „Lietuvos cukrus“, statybos finansavimu lengvatiniais kreditais ir tiesioginėmis valstybės investicijomis.

Šie faktai ir yra bene svarbiausias „smetoninės Lietuvos“ kaip VMK šalies sovietinėje koncepcijoje koziris. Mat dėl kitų šio „aukščiausios ir paskutinės“ kapitalizmo stadijos požymių, suminėtu jau pateiktame V. Lenino sąrašė, neišvengiamai teko daryti išlygas. „Imperializmas Lietuvos ūkyje nebuvo klasikinis, t. y. neturėjo visų penkių V. Lenino išryškintų pagrindinių požymių. Buržuazinė Lietuvos valstybė ekonomiškai buvo silpna. Ji negalėjo eksportuoti į užsienį kapitalo, nepajėgė dalyvauti kovoje dėl įtakos sferų. Atvirkščiai, ekonomiškai labiau išsivysčiusios kapitalistinės šalys investavo į Lietuvos ūkį savo kapitalus, varžėsi dėl jos įtraukimo į savo įtakos sferas. Tačiau Lietuvos ūkyje ryškiai pasireiškė du pirmieji imperializmo požymiai: monopolijų ir finansinio kapitalo įsigalėjimas, finansinės oligarchijos susikūrimas.“⁶¹ Monopolijomis vadinami privačioje Lietuvos pramonėje veikę sindikatai ir karteliai, finansine oligarchija skelbiami tų privačių bankų, kurie turėjo prisipirkę pramonės įmonių akcijų, savininkai.

Tačiau ar tikrai valstybinį kapitalizmą (ar etatizmą) tarpukario Lietuvoje galima

⁶⁰ Žr. *Maksimaitienė E.* Draudimo įstaigos buržuazinėje Lietuvoje // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Ekonomika. 1988, Nr. 4, p. 32–39.

⁶¹ Lietuvos TSR istorija. III tomas. Nuo 1917 iki 1940 metų. Vilnius: Mintis, 1965, p. 134.

laikyti valstybinio monopolistinio kapitalizmo, koks jis vaizduojamas lenininėje VMK teorijoje, atveju? Matyt, jau niekada nesužinosime, kokia buvo tikroji akademiško Dzido Budrio, kuris mokslininko ekonomisto kelią pradėjo tarpukario Lietuvoje, o sovietinėje Lietuvoje tapo didžiausiu marksistinės politinės ekonomijos autoritetu, nuomonė. Mat jis į tą patį tekstą, kuriame įrodinėja, kad Kauno Lietuva tikrai buvo VMK šalis, įterpia pastabą, kuri kaip tik labai tiksliai nusako tarpukario Lietuvos situaciją: „Valstybinio monopolistinio kapitalizmo išsivysčiusiose kapitalistinėse šalyse nereikia suplakti su išsikovojusiu nacionalinę nepriklausomybę silpnai išsivysčiusių šalių industrializavimu, statant *valstybines* įmones. Tai – pažangus, nors ir prieštaringas gamybinių jėgų vystymo procesas.“⁶² Iš tikrųjų, tų dalykų nereikia suplakti, kaip buvo priversti daryti sovietmečio laikais rašę autoriai.

Pirmiausia, jokios finansinės oligarchijos (bankinio kapitalo, „susiliejusio“ su pramoniniu kapitalu ir šokdinančio valstybės valdžią) tarpukario Lietuvoje nebuvo. Tiesa, gelbėdami savo kapitalą nuo infliacijos, kuri siautėjo Lietuvoje iki lito įvedimo 1922 m. pabaigoje, ką tik įsteigti privati bankai pirkė nekilnojamąjį turta, kartu ir iš prieškarinio laikų išlikusių bei naujai steigiamų įmonių akcijas. Tačiau stabilizavus litą dauguma jų šio turto paskubėjo atsikratyti. Lietuvos pramonės ir prekybos bankas, prisipirkęs pernelyg daug nelikvidaus turto, 1927 m. bankrutavo. Sprendžiant pagal Vlodo Terlecko pateikiamą informaciją⁶³, tarp išlikusių privačių ban-

kų bent kiek daugiau pramonės bendrovių akcijų turėjo tik Kredito bankas, Amerikos lietuvių verslininkų jų įkurtoms pramonės įmonėms finansuoti įsteigtas Tarptautinis bankas, o ypač brolių Vailokaičių įkurtas Ūkio bankas, kuris tapo pramoninės finansinės grupės, kiek primenančios stambiusius išsivysčiusių kapitalistinių šalių koncernus, centru⁶⁴. Matyt, būtent todėl Vailokaičiai sovietinių laikų literatūroje ir tapo tarpukario Lietuvos ekonomikoje neva šeiminkavusių „finansinių oligarchų“ sinonimu.

Tačiau Tarptautinis bankas iš visų privačių tarpukario bankų buvo bene pats silpniausias ir nuolat balansavo ant bankroto ribos. Vailokaičiai priklausė opozicinei tautininkų režimui krikščionių demokratų stovyklai (skirdavo nemažai lėšų jos visuomeninėms organizacijoms ir pavieniems asmenims remti), tad jų galimybės gauti politinę protekciją baigėsi 1926 m., krikščionims demokratams pralaimėjus Trečiojo Seimo rinkimus. Apskritai tarp stambių (matuojant Lietuvos masteliais) tarpukario verslininkų lietuviai broliai Vailokaičiai buvo išskirtinis reiškinys. Privačioje pramonėje ir bankininkystėje dominavo nelietuviškas (Didžiojoje Lietuvoje – žydiškas ir užsienio; Klaipėdoje – vokiškas – vietinis ir Vokietijos) kapitalas. Nepriklausoma Lietuvos valstybė kūrėsi, o ypač tautininkų valdymo laikotarpiu konsolidavosi kaip tautinė valstybė. Jau vien dėl to joje keblu ieškoti (ir ypač rasti) „finansinės oligarchijos“, kurią sudarytų stambiausių privačių bankų akcininkai.

⁶² *Budrys Dz.* Politinės ekonomijos raštų rinktinė, p. 217.

⁶³ Žr. *Terleckas V.* Lietuvos bankininkystės istorija 1918–1941, p. 47–90.

⁶⁴ Žr. ten pat, p. 47–58. Žr. taip pat *to paties*: Jonas Vailokaitis: gyvenimo ir veiklos bruožai. Vilnius, 2011; *Sakas-Sakevičius J.* Kunigas Juozas Vailokaitis. Žurnalistinė, visuomeninė, politinė ir ekonominė veikla. Chicago, 1985.

Juo labiau kad kuo toliau, tuo labiau kredito ir indėlių rinkoje dominavo valstybės kapitalas. „1938 m. valstybei priklausė apie 70 procentų visų bankų akcinio kapitalo. 1938 m. vien Lietuvos ir Žemės bankų bei taupomųjų valstybės kasų aktyvai sudarė beveik 66 procentus visų kredito sistemai priklausiusių aktyvų. Tais metais šios kredito įmonės buvo surinkusios 55,4 procento indėlių, suteikusios 64 procentus visų paskolų.“⁶⁵

Į ką tik minėtą tautinį veiksnių svarbu atsižvelgti ir svarstant monopolijų klausimą tarpukario Lietuvos ekonomikoje. Net jeigu nelietuviška buržuazija, vyravusi kuklioje Lietuvos pramonėje, ir turėjo monopolistinių kėslų, tautininkų valdžia tikrai nebuvo jos „reikalų tvarkymo komitetas“. Įvairūs sindikatai ir karteliai didžiajai 1929–1933 m. pasaulinei ekonomikos krizei pasiekus Lietuvą, iš tikrųjų apėmė beveik visą vidaus rinkai dirbusią pramonę.⁶⁶ Tačiau pramonė (palyginti su žemės ūkiu) buvo antraeilis Lietuvos ekonomikos sektorius. Be to, Lietuvos vyriausybė nebuvo palankiai nusistačiusi kartelių ir sindikatų atžvilgiu, bet dėl pasaulinės ekonomikos krizės pasikeitus tarptautinės prekybos režimui jos galimybės juos išardyti pačiu efektyviausiu būdu – sumažinus maito mokesčius jų gaminamai produkcijai – buvo ribotos.

Padidėjus importui, būtų nukentėjęs Lietuvos mokėjimų balansas, o Lietuva prekybos santykiuose su dauguma šalių partnerių turėjo jo deficitą. Tai nebuvo didesnė problema iki 1929–1933 m. krizės,

kai makroekonominiam stabilumui palaikyti pakako teigiamo bendro užsienio prekybos balanso. Kai krizei įsibėgėjus buvo suvaržyti tarptautiniai atsiskaitymai, tokio balanso reikėjo siekti ir prekybos santykiuose su kiekviena šalimi. Tad vyriausybės galimybės ginti vartotojus nuo privačių monopolinių susivienijimų apsiribojo administracinėmis priemonėmis ir valstybinio bei kooperatinio sektoriaus ir privataus sektoriaus konkurencijos skatinimu. Pavyzdžiai gali būti Kainų tvarkytojo žinybos įsteigimas (1935 m.), žydų verslininkų organizuoto muilo sindikato išsprogdinimas, 1932 m. įsteigus lietuvišką akcinę „Lietuvos muilo“ bendrovę, kurioje buvo naudojamas kooperatyvų sąjungų „Lietūkis“ ir „Pienocentras“ kapitalas.

Šie monopoliniai ūkiniai dariniai iš tikrųjų naudojosi valstybės protekcija. Bet jų svarbiausia veiklos sfera buvo eksportui dirbusi pramonė ir užsienio prekyba ir jie bent jau tiesiogiai neišnaudojo Lietuvos vartotojų. Jie išaugo iš kooperacijos sąjūdžio, kuris kaip tik atsirado kaip ūkininkų (valstiečių ir fermerių) savigynos nuo privataus kapitalo išnaudojimo priemonė. Prekybos kooperatyvai leido apsiginti nuo krautuvininkų, siekiančių įbrukti prastos kokybės prekes ar mėginančių ūkininkus apgauti supirkinėtojų. Kredito kooperatyvai leido skolintis pigiau, negu skolino privatūs bankai ir palūkininkai. Kooperatinių pieno perdirbimo įmonių tinklo sukūrimas atvėrė kelią Lietuvos ūkininkų produkcijai į užsienio rinkas.

Kooperacijos ir kapitalizmo santykiai – paini problema, kuriai išnagrinėti nepakaktų ir atskiro straipsnio⁶⁷. Jo ištakos susiju-

⁶⁵ *Terleckas V.* Lietuvos bankininkystės istorija 1918–1941, p. 264.

⁶⁶ Žr. *Kaplanas J.* Sindikatai Lietuvos pramonėje ir jų teisinė padėtis. Kaunas, 1934.

⁶⁷ Žr. visų pirma žymiausio kooperacijos teoretiko bei iškilaus praktiko profesoriaus Petro Šalčiaus darbus: *Šalčius P.* Raštai. T. 1. Kooperacija. Vilnius, 1989.

sios su socialistiniu sąjūdžiu, o kai kurie XX a. pradžios kooperacijos praktikai ir teoretikai galutiniu kooperacinio sąjūdžio tikslu laikė ypatingos (nei kapitalistinės, nei socialistinės) kooperatinės santvarkos sukūrimą. Tačiau realiai dirbantys veikiančios rinkos ekonomikos, pagrįstos privačia nuosavybe, aplinkoje kooperatyvai yra ne kas kita, kaip ypatinga kapitalistinių įmonių atmaina. Juk jie dažniausiai panaudoja (ar išnaudoja) laisvai samdomą darbo jėgą (tai labai svarbu K. Marxui), taip pat yra įmonės, atskirtos nuo jų narių namų ūkių (tai svarbu M. Weberiui), taip pat maksimizuoja piniginių pelną, veda sistemingą apskaitą ir užsiima antrepreneryste (tai svarbu J. Schumpeteriui).

Nuo tipišκών kapitalistinių korporacijų, kurios turi teisinę akcinių bendrovių formą, kooperatyvai skiriasi demokratiškumu. Akcinėje bendrovėje akcininko balso svorį lemia jo turimų akcijų kiekis, o kooperatyvo valdyme galioja tas pats principas, kaip ir demokratinės valstybės valdžios rinkimuose: vienas narys – vienas balsas. Šis ir kiti jų organizacijos ypatumai leidžia juos laikyti viena iš pilietinės visuomenės plėtros ir ekonominės demokratijos sklaidos apraiškų, kurių šiuolaikinio kapitalizmo tikrovėje pasigenda daugelis iškilių demokratijos teoretikų⁶⁸. Juo labiau kad ekonominis šios organizacijos formos veiksmingumas yra tiesiog proporcingas jos masiškumui, gebėjimui įtraukti į savo orbitą tam tikros šalies ar vietovės vartotojų ar gamintojų.

Valstiečių įsitraukimas į rinkos ekonomiką (kartu – ir į tarptautinę) per kooperaciją yra dar vienas kapitalizmo vys-

tymosi žemės ūkyje raidos kelias, kurio nepastebėjo V. Leninas ir kiti marksistai, akylai tikėję visuotinio stambiosios gamybos pranašumo dogma. Kooperacija leidžia sujungti smulkios ir stambios gamybos pranašumus per vertikalią integraciją – tų gamybos ar mainų grandžių, kuriose iš tikrųjų reiškiasi masto ekonomijos efektai – perdavimą kooperatyvo nariams priklausančioms stambioms įmonėms, išnaudojančioms samdomąjį darbą ir pasižyminčioms kitais vadovėlinio „racionalaus kapitalizmo“ atributais.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę kapitalizmo raida šalyje iš nelabai sėkmingo ir skausmingo prūsiškojo kelio perėjo ne į amerikietiškąjį, kuriame šeimyniniai fermerių ūkiai į nacionalinę ir tarptautinę kapitalistinę ekonomiką įsitraukia per prekybos ryšius su stambiais privačiomis korporacijomis, superkančiomis produkciją ir parduodančiomis gamybos reikmenis (žemės ūkio techniką, trąšas, sėklą ir pan.), ir per kredito ryšius su privačiu bankininkystės sektoriumi. Ji pasuko tuo pačiu keliu, kuriuo, apie 1873 m. prasidėjęs JAV, Argentinos, Rusijos grūdų importo sukeltai žemės ūkio krizei Europoje, vyko žemės ūkio raida Skandinavijos šalyse. Tai smulkių ūkių specializacija (visų pirma, gyvulininkystė) ir vertikali integracija per gamybos ir prekybos kooperaciją. Ryškiausias sėkmingos tokios raidos atvejis – Danija⁶⁹, į kurios pavyzdį sąmoningai orientavosi Lietuvos ir kitų Baltijos šalių ekonominės politikos formuotojai. Todėl šitą agrarinio kapitalizmo raidos kelią galima pavadinti daniškuoju.

Tos raidos savitumą Lietuvoje, palyginti su Danija, kur kooperatinis sąjūdis

⁶⁸ Žr. visų pirma *Dahl R. A. Preface to Economic Democracy. Berkeley, 1985.*

⁶⁹ Žr. *Garbacik E. Wieś duńska dawniej i dziś. Kraków 1946, s. 99–155.*

išsiplėtojo be valstybės paramos, lėmė stiprėjanti valstybės įtaka kooperaciniam sąjūdžiui, spontaniškai kilusiam iš apačios. Savaiame suprantama, kad tie patys žmonės buvo ir besikuriančių vietinių partijų organizacijų, ir kooperatyvų aktyvistai. Todėl Lietuvoje parlamentinės demokratijos laikotarpiu (iki 1926 m.) vyksta kooperacijos sąjūdžio diferenciaciją pagal politines ir pasaulėžiūrinės takoskyros linijas: išsiskiria nominaliai neutralūs, o iš tikrųjų liaudininkų ir socialdemokratų dominuojami kooperatyvai, ir „krikščioniški“ kooperatyvai, kuriems dirigavo krikščionių demokratų partijos filialas – Ūkininkų sąjunga. Po 1926 m. perversmo tautininkų valdžia ėmėsi ne visada savanoriškos kooperacijos sąjūdžio konsolidacijos – jungė paralelius kooperatyvus vietose ir jų sąjungas. Taip ir atsirado garsiosios pieno surinkimo ir perdirbimo kooperatyvų sąjunga „Pienocentras“ ir prekybos kooperatyvų sąjunga „Lietūkis“, kurios tapo tarpukario Lietuvos ekonominių laimėjimų simboliais⁷⁰.

Valstybė kooperatininkams per savo valdomus bankus teikdavo lengvatinius kreditus, nustatydavo mokesčių lengvatas, taip pat tiesioginėmis investicijomis padėjo statyti šių ir kitų kooperatyvų susivienijimų steigiamas įmones. Šiuo laikotarpiu vyksta ir personalinis valstybės mechanizmo (bent jau tų grandžių, kurios buvo atsakingos už ekonomikos ir finansų tvarkymą) suaugimas su kooperatyvų sąjungų vadovybe. Įtakingiausi valstybės ekonominės politikos formuotojai (įskaitant ir ministrą pirmininką 1929–1938 m. Juozą Tūbelį) – tai buvę kooperatininkai, o

⁷⁰ Žr. Žemės ūkio gamybinė kooperacija nepriklausomoje Lietuvoje 1920–1940 / Paruošė Jonas Glemža. Londonas, 1972.

pačiose kooperatyvų susivienijimų centrinėse ir vietinėse administracijos įstaigose vietą ir saviraiškos sritį susirado daugelis buvusių seimų narių ir kitų veikėjų, kurie po 1926 m. nebeturėjo galimybės reikštis politiniame gyvenime, nenorėdami dėtis su tautininkais.

Lygia greta su šiuo autoritarinės valstybės jėgos ir kooperacinių organizacijų sujungimu į vieną jėgą vyko spartus kooperaciniam sąjūdžiui priklausančių įmonių, produkcijos ir apyvartos augimas, virtęs jų dominavimu užsienio prekyboje, per kurią Lietuva integravosi į PKS. Visą sviestą eksportavo „Pienocentras“, bekoną – valstybei ir kooperatyvams priklausanti akcinė bendrovė „Maistas“, daugelį kitų žemės ūkio produktų – „Lietūkis“, kuris buvo ir pagrindinis ūkininkams reikalingų prekių importininkas. Į kooperatyvų apyvartą buvo įtraukti faktiškai visi prekinę produkciją gaminantys Lietuvos ūkininkai, nors tik palyginti nedidelė jų dalis buvo kooperatyvų nariai.

Visa tai suteikia pagrindą kalbėti apie valstybinio ir kooperacinio sektoriaus dominavimą tarpukario Lietuvos ekonomikoje, o visą į pirmosios nepriklausomybės pabaigą Lietuvoje susiformavusią ekonominę sistemą apibendrintai pavadinti valstybiniu-kooperatiniu kapitalizmu (VKK). Perfrazuojant pirmiau cituotą autoritetingiausią vėlyvojo sovietmečio ideologinį tekstą⁷¹, valstybinis kooperatinis kapitalizmas sujungia kooperatyvų sąjungų jėgą su valstybės jėga į vieną mechanizmą. Tiesa, jo „dominavimas“ tarpukario Lietuvos ekonomikoje (kaip ir valstybinio monopolistinio kapitalizmo dominavimas carinėje

⁷¹ Žr. Tarybų Sąjungos Komunistų partijos programa: priimta TSKP XXII suvažiavime, p. 22.

Rusijoje) reiškė tik tiek, kad kooperatinis sektorius buvo sparčiausiai augantis ir pas-
kui save kitus „tempiantis“ ūkio sektorius,
dėl ryšio su valstybe išsivirtinęs ekonomi-
kos komandinėse aukštumose. Sprendžiant
pagal dirbančių žmonių pasiskirstymą ūkio
sektoriuose ir jų indėlį į BVP, Lietuva te-
bebuvo šalis paprastosios prekinės gamy-
bos ir šeimininio kapitalistinio verslo, kurį
tik industrinėje ir postindustrinėje ekono-
mikoje nustelbia (bet visiškai neišstumia)
racionalus antrepreneriškas kapitalizmas.

Toks kapitalizmas jau vyrauja šiuolaiki-
nėje posovietinėje Lietuvoje, nors ryškėja
ir labai stiprios politinio-oligarchinio kapi-
talizmo tendencijos, kurias stabdo tik šalies
priklausomybė išsivysčiusių Vakarų šalių
politiniams, ekonominiams ir kariniams
blokams⁷². Tačiau šalies padėtis tarptau-
tinio darbo pasidalijimo hierarchinėje sis-
temoje iš esmės nepasikeitė: Lietuva yra
PKS pusiau periferijos šalis⁷³. Tiesa, be
paprastosios lengvosios – maisto, medžio
perdirbimo ir lengvosios pramonės – pro-
dukcijos, gaminamos naudojant daugiau-
sia vietines žaliavas, šiuolaikinė Lietuva
eksportuoja dar ir nemažai sunkiosios
paprastosios pramonės produkcijos. Tai
visų pirma chemijos pramonės produktai
(trašos, naftos produktai), kurie gaminami,
naudojant iš Rusijos importuojamas žalia-
vas ir energetikos išteklius. Tačiau tai la-
biau sovietinio laikotarpio, penkiasdešimt
metų Lietuvą gražinusio į Rusijos imperi-
jos ekonominę erdvę, paveldas, o ne orga-

niškos ir natūralios Lietuvos ekonomikos
raidos, vykusios tarpukario dešimtmečiais,
padarinys.

Išvados

1. Didžiajai etnografinės Lietuvos daliai
XVIII a. pabaigoje tapus carinės Ru-
sijos dalimi, nuo XVI a. vykęs šalies
išitraukimas į hierarchinį tarptautinį
darbo pasidalijimą pasaulinės kapita-
listinės sistemos (PKS) rėmuose buvo
deformuotas, Lietuvai tapus kolonijine
dviguba periferija (Rusijos kaip pusiau
periferinės PKS šalies ekonominės er-
dvės periferija).
2. Dominuojanti Rusijos imperijos ekono-
minė sankloda XIX a. pabaigoje – XX a.
pradžioje buvo valstybinis monopolisti-
nis kapitalizmas.
3. Nepriklausomybės metais (1918–1940 m.)
eksportinio maisto pramonės sektoriaus
sukūrimas leido Lietuvai pakilti iš peri-
ferinės į pusiau periferinę poziciją PKS
struktūroje.
4. Dominuojančia nepriklausomos Lietu-
vos ūkio sankloda antrajame nepriklau-
somybės dešimtmetyje tapo valstybinis
kooperatinis kapitalizmas.
5. Dėl neišvystytų kapitalo ir rizikos rin-
kų bei šeimininio verslo dominavimo
ne tik smulkiojoje prekyboje gamyboje,
bet ir privačiame kapitalistiniame sek-
toriuje aptariamo laikotarpio Lietuvos
ūkiui apibendrintai apibūdinti netinka
racionalaus antrepreneriško kapitaliz-
mo sąvoka.

⁷² Žr. *Norkus Z. On Baltic Slovenia and Adriatic
Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Pat-
terns in Post-Communist Transformation*, p. 96–97,
115–116.

⁷³ Žr. ten pat, p. 242–295.

THE FEATURES AND STAGES OF THE CAPITALIST DEVELOPMENT OF LITHUANIA (BEFORE 1940) FROM THE POST-MARXIST VIEWPOINT

Zenonas Norkus

S u m m a r y

The paper critically surveys the historical research on the capitalist development of Lithuania in the Soviet time, inspired by the official Marxist–Leninist doctrine, and elaborates several suggestions how it could be fruitfully continued, using as sources of inspiration the economic sociological ideas of Max Weber, Joseph A. Schumpeter, neo-Marxian world-system analysis and Alexander Chayanov's theory of peasant economy. The first section contains a brief outline of the classical Marxian idea of capitalism and its modification in the works by Vladimir Lenin which, jointly with the programmatic statements of the Communist party, were obligatory for historians working on the modern history of Lithuania in the Soviet time. So, according to the Marxist–Leninist historiography, Lithuania, after a short prelude of the free-competition capitalism after the abolition of serfdom in 1861, together with Russia entered the stage of the imperialistic monopolistic capitalism by the beginning of the 20th century. It was a state monopolist economy on a par with the most developed countries of the West, becoming ripe for the socialist revolution by 1940. The second section introduces the concept of the rational entrepreneurial capitalism (REC), grounded in the work of M. Weber and J.A. Schumpeter, and uses it for the critical reconstruction of the Marxian view of capitalist development, finding in the economic history of the capitalist world system core countries five evolutionary types of REC, corresponding to five Kondratieff's waves (REC 1.0 – 5.0) since the industrial revolution in the late 18th century. While the Marxist–Leninist concept of state monopolist capitalism reflects some features of REC 3.0 and REC 4.0, its paradigmatic cases can be found in the semi-periphery of the capitalist world system, with the economic development of Russia in

the 19th – early 20th century providing a most vivid illustration. Although the participation of Lithuania in the world capitalist system can be traced back to the 16th century, after the annexion of the Lithuania by the Russian empire in the late 18th century its economy became a double periphery inside the semi-peripheric empire displaying an internal differentiation into the core areas of intensive industrial capitalist development (including lands of future Latvia and Estonia) and agrarian colonial periphery (including the bulk of contemporary Lithuania). The establishment of independent Lithuania in 1918 transformed its economy into a direct periphery of the world capitalist system. While the land reform launched in 1922 reduced the numbers of wage workers, it abolished coercive labour control and, together with the construction of the food export industry, created conditions for the advancement of Lithuania from the peripheric into a semi-peripheric position in the capitalist world system, where it remains now. The capitalist transformation of Lithuanian agriculture switched from the Prussian to the Danish way. In terms of internationally comparative political economic analysis, interwar Lithuania can be described as a state cooperative capitalist economy due to the central role of the state-supported rural cooperation movement in the economic advancement. However, because of the underdevelopment of the capital and risk markets which therefore must be substituted by the entrepreneurial activities of the authoritarian state, incomplete commercialization and the dominance of the small family business in the agriculture (displaying characteristic features of peasant economy as described by A. Chayanov), it cannot be considered as a case of REC which is more characteristic of the capitalist world system core and semi-core countries.

*Įteikta 2012 02 20
Parengta skelbti 2012 04 06*